

GERENCSÉR PÉTER

„...NEHÉZ ARANYHÍM TERHELI RUHÁJÁT”^{*}
(A *Toldi* kanonizációja 1856-ig)

I. Előzetes megjegyzések

1. Tapogatózások

Aligha lehetne vitatni, hogy Arany János alkotása kitüntetett pozíciót foglal el a magyar irodalmi kánonban, és hogy a *Toldira* vonatkozó kérdésfeltevések többnyire a nemzeti identitás felől érkeznek. Ezek a kérdésirányok ugyanakkor korlátozzák is Arany szövegének olvasási mozgáslehetőségeit. Tekintetbe véve, hogy a *Toldi* olvasási eljárás-módjait Toldy Ferencnek az 1840-es években megszilárduló, illetve megszilárdulni látó nemzeti irodalom koncepciója, a Kölcsey elméleti munkáiban előzményeit megtaláló hagyományközösségi szemlélet,¹ továbbá az Erdélyi János-féle népiesség befolyásolta, feltehető a kérdés, mennyiben hordozott ez előnyt és mennyiben hátrányt a szóban forgó műre nézve. Világos ugyanis, hogy a *Toldi* olyan irodalmi viszonyrendszerbe ágyazódott be, melynek talaját az említett elméletek gondosan előkészítették.

Ha a *Toldi* olyan hiányzó úrt töltött be, melynek elfoglalását a közös tudáskészletre, a nemzetfogalomra alapozott irodalomszemlélet értelmezői közösségei sürgették, akkor az természetes módon utat nyitott az Arany-szöveg kanonizálódási folyamatának. Kijelölte azokat a kánonalkotó mintákat, melyek alapján a kanonizálódási aktus végbemehetett. Kérdés, hogy a *Toldi* mennyiben felelt meg ezeknek a prekonceptióknak, illetve az elmélet és a gyakorlat milyen módon feltételezte és módosította egymást. Az értelmezői közösségek szükségképpen előírnak bizonyos olvasási szabályokat, ami azzal jár, hogy a diskurzusba nem illeszkedő interpretációkat marginalizálják, vagy esetenként illegitimnek nyilvánítják. Mivel az Arany-szöveg első kritikussai azok a szerzők voltak, akik a nemzeti identitás formálását összekapcsolták az irodalom társadalmi funkciójával, saját elméleti hozzáállásaik igazolódását (is) keresték a megszületett műben.

A következőkben annak vizsgálatára teszek kísérletet, mennyiben segítettek az Arany-opus létrejöttét azok az elméletek, amelyek légkörébe beleszületett, értelmezhető-e az

^{*} A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért külön köszönet Gere Zsoltnak. Köszönet illeti továbbá S. Varga Pált, Szörényi Lászlót, Gángó Gábort, Fried Istvánt, Hász-Fehér Katalint, Dajkó Pált, Zentai Máriát és Milián Orsolyát, akiknek javaslatait részben beépítettem dolgozatomba.

¹ S. VARGA Pál, *Hagyományközösségi szemlélet és irodalmi kánon = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 125–144.

említett koncepciók megvalósulásaként a mű, s ha nem, hol jelentkeznek párhuzamok és szakadások. A recenziókat az 1856-os évig követem, amely afféle küszöbhelyzetnek tekinthető, hiszen a népiesség szempontjából történő kanonizáció ekkor jut nyugvópont-ra, Arannyal ekkor *foglaltatják el a nemzeti költő* Vörösmarty halálával megüresedett helyét, és nem utolsósorban a *Toldi* a kanonizációs aktus záróköveként ekkor lesz iskolai tananyag a késmárki liceumban. Ezek a tényezők indokolják az említett időpontnak mint cezúrának a kijelölését.²

2. Lehetséges nézőpontok

A korszerű(nek nevezett) filozófiai és irodalomelméleti irányzatok, Gadamertől kezdve, Barthes-on és Umberto Ecón át Derridáig (és tovább) egybehangzóan állítják, hogy szöveg nem létezik értelmezés nélkül, és tagadják, hogy az interpretáció közvetlenül megragadhatná tárgyát. Hans-Robert Jauß szerint a „receptióesztétika azon elméletek közé tartozik, amelyek olyan sikeresen érvényesítettek egy új kérdésfelvetést, hogy utólag már érthetetlen, problémáik miért számítottak valaha problémának.”³ Ha a jelentés az értelmezés során jön létre, ugyanannak a műnek számos olvasata képződhet meg, így a mű identitása mint olyan, aligha elérhető. Jauß is beismeri azonban, hogy a „»hatástörténet« fogalma annyiban érthető félre, amennyiben azt a látszatot kelti, mintha a műalkotás hatása monologikus lenne, azaz csak ő maga váltaná ki és hordozná.”⁴ Ebből következik, hogy nem pusztán a szövegeknek, az értelmezéseknek is létezik kánonja, azaz a receptió befolyásolja a későbbi olvasási módokat is.

Könnyen belátható közhely, hogy a kánon értelmezői közösségeket feltételez, amelyek igyekeznek leszűkíteni az olvasatok lehetőségét. „A »kánon« fogalma jelöli azt a princípiumot, amely az adott kultúra konnektív struktúráját időtállóságra és invarianciára nézve megerősíti. A kánon egy társadalom »akaratlagos« emlékezése (*mémoire volontaire*), emlékezési kötelezettsége.”⁵ A kánon preskriptív jellegében az emlékezet éppúgy viszonyul a felejtéshez, ahogyan a kánon a cenzúra aktusához. Az értelmezői kánon szükségképpen a szelekció aktusa mentén működik, a szövegeket saját *ideológiai érdekei* felől kanonizálja, ami azt jelenti, hogy a kánon fogalmával szorosan összekapcsolódik a tekintély és a hatalom fogalma. Ám a „cenzúra csak akkor tökéletes és észrevétlen, ha senki-

² A korszakhatárok persze önkényes konstrukciók produktumai, de a „korszakolás mint a történettudományok értelmezési stratégiája elsősorban a történelmi idő elrendezésére irányuló és egyben annak lehetőségfeltételeit megteremtő reflexiók kategória.” FÜZI Izabella, TÖRÖK Ervin, *Korszak és retorika*, Helikon, 2000, 293.

³ Hans-Robert JAUSS, *Receptióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1999², 9.

⁴ *Uo.*, 121.

⁵ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 18.

nek sincs más mondanivalója”,⁶ és így már előzetesen megszabja az értelmezés kereteit és feltételeit. Az *előzetesen* teoretizált beszéd *utólagosan* is érvényesítheti saját problémafelvetéseit, és a primer szöveget saját érdekei szerint kisajátíthatja.

Noha „nincs kanonikus mű értelmezés nélkül”,⁷ ami elfedi az értelmezői horizont részlegességeit. „Tehát nemcsak az örök jelenvalóságra utaló horizontba foglalt nagy hagyományok különleges esete csodálatra méltó, hanem az a vakság is, melynek következtében nem válik problematikussá ez a jelenség, melyet az értetlenség – úgy tűnik – éppúgy felismerhetetlenné tesz, mint a magától értetődőség.”⁸ Az értelemgondozás passzivitásra kényszerítheti az olvasót, „az olvasó szerepét elorozza, és úgy működik, hogy nem enged teret az olvasó kognitív kompetenciájának (amit nevezhetünk akár képzeletnek is), hanem *elolvassa az olvasó helyett a művet*. Ez esetben az olvasót kizárja a kánon az alkotás folyamatából, a nyelvet pedig szinte a holt, nem beszélt nyelv szintjére szorítja, hiszen az élő összetevőt, a konnotativitást gátolja a nyelv funkciói közül.”⁹

A kánon természetéhez hozzátartozik, hogy nemcsak a kulturális emlékezet funkcióját tölti be és a közös tudáskészlet, a közös kommunikáció terepe, hanem egyúttal hatalmi aspektussal is bír: aki a kanonizálás során az értelemgondozást szabályozza, a kötelezőség igényével léphet fel. Az értelmezői kánon az intézményes tekintély birtokában befolyásolja a beszéd irányát, és az olvasás tétje az lesz, érvényesül-e az ideológia, amelyet az értelmezői közösség diktál.

II. A nemzeti eredetiség programjainak hatása a Toldira

1. Az írás által megőrzött hagyomány (Kölcsey)

Tévedés lenne azt állítani, hogy Herder filozófiája és a nemzeti irodalmak elmélete először Kölcsey Ferenc munkáiban talált volna visszhangra Magyarországon, ahogyan azt is, hogy a közép-európai irodalmak tekintetében ez egyedülálló lett volna. Szórványosan már hatott az irodalmi gondolkodásra (pl. Rát Mátyás és Révai Miklós 1782-es népdalgyűjtési felhívása), mégis Kölcsey az, aki a német filozófus koncepcióját átfogóan alkalmazta a *Nemzeti hagyományokban*. Itt most nem arra vállalkozom, hogy ismertessem Herder vagy Kölcsey főbb megállapításait, hanem néhány szempont kiemelésével arra, miként hagyományozódtak tovább egyes gondolatok, és ezek mennyiben érinthették a *Toldi majdani* recepcióját.

Herder a klasszikus antik kánon helyére egy alternatív, eredeti kánon mintaképét állította, amely párhuzamban állt a nemzeti irodalom eszményével. A Kazinczy szemléleté-

⁶ Aleida ASSMANN, Jan ASSMANN, *Kánon és cenzúra = Irodalmi kánon és kanonizáció*, szerk. ROHONYI Zoltán, Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 100.

⁷ ROHONYI Zoltán, *Előszó. Kánon, kánonképződés, kanonizáció: Vázlat egy fogalmi tartomány működéséről és történeti funkcionalitásáról* = *uo.*, 11.

⁸ A. ASSMANN–J. ASSMANN, *i. m.*, 89.

⁹ ZSÉLYI Ferenc, *Az irodalom (mint) a kánon kritikája*, Pompeji, 1992/4, 48.

től fokozatosan eltávolodó, majd a lasztóci levelekben végleg elforduló Kölcsey a nemzeti eredetiség programjában találta meg útját. A klasszikus kánont a népköltészet általa értelmezett változatával igyekezett felcserélni. Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* igazodási pontként kereste a „nemzeti poézist”, a szöveg retorikájában a „nemzet ifjúsága” vagy az „érett férfikor” a hagyományok antropológiai felfogását tükrözi. A nemzetfogalomnak a hagyományokban élő felfogását követi, szemben Toldy Ferencel, aki az eredet prioritását hangsúlyozta.

Kölcsey nemzet-koncepciója jól értelmezhető Jan Assmann *kulturális emlékezet* fogalma segítségével. Assmann szerint a „kulturális emlékezet a kommunikatívól eltérően az intézményesített mnemotechnika ügye”, amely „gondos irányításra szorul”, és „visszatekintve legitimálja, előre tekintve pedig megőrökíti magát.”¹⁰ A fogalom Assmann-nál szorosan összetapad a társadalmi kommunikációval és a hagyománnyal, amely igényli, hogy saját előzményeinek kijelölésével megalapítsák – illetve azt a közösség saját előzményeként fogadja el. A *Nemzeti hagyományok* normarendszere Kazinczy „fentebb stíljével” szakítva a nemzeti irodalmi tradíciókat keresi: az antikkkal szembenálló és a népköltészetből származó *eredeti* áll e világteremtés háttérében, a „mi” igenlése az „ők” helyett. Amikor Kölcsey azt írja, hogy nemzeti hagyományok híján nincsen nemzeti költészet, és Arany János későbbi kérdésével együtt azt veti föl, hogy „[v]olt e nekünk valaha ős eredeti eposzunk”,¹¹ akkor erre az alapításra tesz kísérletet.

A *Nemzeti hagyományok* szerzője szerint „[m]indenütt vagynak a köznépek dalai, mindenütt megdicsőítetnek a merész tettek, bármely együgyü énekben is”, de ezt időről időre megneemesítik, s így „végre a pórdalból egy selmai ének, vagy épp egy Ilias tűnik fel.”¹² Ez egyértelmű utalás arra, hogy Kölcsey a múltbéli hagyományokat még változtatással (megneemesítéssel) is folytonosnak találja a jelenben, és arra is, hogy a „múlt nem természetétől fogva van, hanem kulturálisan terem.” Amikor Assmann azt állítja, hogy az „emlékezés egyik erőteljes serkentője az uralom”,¹³ a múlt újraértelmezését a hatalom ügyével kapcsolja össze, mondván, azé a múlt, aki megműveli.

A közismert idézet szerint a „valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni. A költőknek a népköltészetből kell meríteni.”¹⁴ (Az már más kérdés, Kölcsey mit nevezett népköltészetnek.) A népköltészetet az eredetiség feltételül szabja, és céloz a nemzeti narratíva szükségességére. Ezen a ponton kapcsolódik Arany *Toldija* Kölcsey értekezéséhez, amely a hagyományok rendszerében kivételes szerepet szán a *nyelvnek*. Ha ugyanis a *nyelvi rögzítettség*, azaz az *írás* konstruálja a múltat, akkor a hagyományokat a szövegek képviselik. Kölcseynél már a nemzeti emlékezet őrzése az írásban és az írás által fogalmazódik meg, az identitás a nyelv világkonstruáló erejéhez

¹⁰ ASSMANN, *i. m.*, 53, 55, 71.

¹¹ ARANY János, *Naiv eposzunk* = ARANY János *Összes művei* (a továbbiakban: *AJÓM*), X, *Prózai művek*, I, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 264.

¹² KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 516, 517.

¹³ ASSMANN, *i. m.*, 49, 70.

¹⁴ KÖLCSEY, *i. m.*, 517.

van kötve. A felejtés ellenszeréül az írást nevezi meg, „amelyben szárba szökik az emlékezés, s vele a rögzítés és a továbbadás vágya.”¹⁵ Az aranyi mű megszületését tehát *hátástörténetileg* erősen befolyásolhatta az a szemlélet, amely a kollektív emlékezetet az írás aktusához köti, kijelölte a célt, amelyet a *Toldi* kritikusai igazolódni láttak. Az értekezés zárómondatai felteszik azt a kérdést, de ezzel együtt Kölcsey vágyát is megfogalmazhatták, hogy „mikor fogna ily költő származhatni”, aki nem engedi, hogy „nemzeti színeinket lassanként elveszessük”.¹⁶ A megjegyzés könnyedén Aranyra vonatkozatható. A *Nemzeti hagyományok* írójánál a nyelv és a közösség összekapcsolódik: az irodalom és a nemzeti hagyományok önértelmező és identifikációs szerepet, emlékezetközösségi funkciót is betöltenek, amelyben az irodalmi *szöveg* egyúttal hagyományörzést és nemzetfenntartást is jelent.¹⁷

2. A népi(es) „eposz” követelménye (Erdélyi)

A Kölcsey Ferencnél megfogalmazott normaalkotás Erdélyi János munkáiban hagyományozódik tovább (még ha ő mást is ért népköltészetten), és *A magyar népdalok* c. népköltészeti írásának mottóját is a *Nemzeti hagyományokból* kölcsönzi. Az idézetben Erdélyi Kölcseyre mint *tekintélyre* hivatkozik, folytatójaként gondolja el magát, bár a nemzeti eredetiség programja módosul *előzményéhez* képest. Erdélyi gondolatai közeli rokonságban állnak Kölcseyével, Erdélyiét pedig Arany elveivel mutatnak hasonlóságot, így a népiesség és az európaiság elméletének megfogalmazója felől *közvetve* is hatott Aranyra Kölcsey irodalomszemlélete.

Erdélyinek a *Toldi* megjelenését megelőzően csak egyetlen jelentős elméleti munkája született, a Kisfaludy-Társaságban 1842-ben elhangzott *Népköltészetéről* c. előadása, mellyel székkfoglalóját tartotta. Ezt azzal a megállapítással nyitja, hogy „[h]ol a történetírás hallgat [...] még nem esett ki egészen a vezérfonal a kezünkéből” és „minden népnek előbb van költészete, mint históriája.”¹⁸ A történetírás mellett a népköltészetnek is tulajdonít múltalkotó szerepet. Ugyanakkor a népköltészet nemcsak az „idő szellemére” vet fényt, hanem ott „az élet áll elő legsajátosb másvilágában.”¹⁹ Erdélyi akceptálja Kölcsey elméletét, de Kölcsey „mi” és „ők” megkülönböztetése mellett a népköltészetet nemcsak az eredetiséggel összekapcsolva magasztalja, annak ezen túlmutató „összemberi” szerepet is tulajdonít. Azt a mondatát, hogy „[a] népköltészet mindig a nemzet családéletére emlékeztet vissza”,²⁰ úgy is érthetjük, mint amely a nyelvileg, és *nem* írásbeliségében

¹⁵ ASSMANN, *i. m.*, 51.

¹⁶ KÖLCSEY, *i. m.*, 523.

¹⁷ Arany a *Buda halála* legelején problémátlanul találja a közvetítést: „Hullatja levelét az idő vén fája, / terítve hatalmas rétegen alája; / Én ez avart jártam; tünődve megálltam; / Egy régi levélen ezt írva találtam.”

¹⁸ ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = ERDÉLYI János *Válogatott művei*, vál. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Remekírók), 45.

¹⁹ Uo.

²⁰ ERDÉLYI, *i. m.*, 49.

értett közösséget összetartozásként fogja fel. Ebben valamennyire Kisfaludy Sándor regéinek vilásképe is tükröződik, ő Veit Weber nyomán a nemzetet családközösséghez hasonlította – ahogyan a weberi modellre ható izlandi sagák is a történelmet legelőször is családtörténetként fogták fel. Ennek különös jelentősége lesz majd a *Toldi*-kritikák ideológiai hátterének kialakításában, ám azt már *előzetesen* is formálta. Erdélyi normaképzése tágít Kölcsey kánonján, nála a *saját* nem feltétlenül zárja ki az *átvetet*.

Erdélyi Jánosnak a népköltészetre vonatkozó megállapításai – a későbbi, Petőfi póriassága vagy népiessége körül kialakult polémiákban²¹ – gyakran változnak, problémát jelent, hogy nem mindig mondható igazán következetesnek. Viszont világosan látható, a nép és a népköltészet fogalmát már a *Népköltészet*ről c. értekezésében differenciáltan ítéli meg, ami kihat a *Toldi* népiesség-felfogására és fogadtatására is. „A népköltészet meghatározásában legtöbb zavart okoz a nép szó értelme és némely rokon fogalmak”²² – írja Erdélyi arról, hogy ezek a „rokon fogalmak” korántsem maguktól értetődőek.²³ A fogalmi problémák még 1847-ben, tehát a *Toldi* megjelenése után, *A magyar népdalok* c. értekezésében sem rögzítettek, melybe bizonyára becsempészte a Petőfi poétikai elveinek megváltozása körül kialakult viták tanulságait is.²⁴ Meg kellett *határoznia*, mit értsen népen és népiességen, ami a fogalom jelentésének redukciójával járt.

Ha „[k]ülönböztetni kell a népköltészetet azon vad és természeti költészettől”,²⁵ akkor ez a fogalom differenciált megítélését hozza, leválaszt bizonyos jelentéslehetőséget róla. A regisztert a saját képre formálja, a „felemelt”, a „megtisztított” vagy – a 19. század irodalomtörténeti diskurzusának kedvelt terminusával – a *megnemesített* mögött a belőle kitiltott elemeket legfőljebb másodrangúnak titulálja. A *népi* terminusból pontosan azon *familiáris* jegyeket iktatja ki, amelyeket Bahtyin a szójelentés elengedhetetlen részének tart.²⁶ Igaz, Bahtyin is inkább látens kánont lát a karneváli regiszterben, ez azonban mit sem változtat a dolog természetén, a kirekesztés tényén. Ezek ismeretéből következik, hogy a *Toldi*nak olyan népiesség-fogalommal kell megküzdenie, mely már eleve domesztikált értelemmel rendelkezik. A népköltésztől visszavonja a „természetes” fogalmát – még ha azt a „vad” értelmében is veszi –, s ellentmondást szül a későbbi *Toldi*-receptióra nézve, amely előszeretettel használja ezt a terminus-értékre emelt fogalmat.

²¹ A póriasság és a népiesség kategóriájának értelmezéséhez: KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 393–426; MILBACHER Róbert, „...Földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata*, Bp., Osiris, 2000, 121–137.

²² ERDÉLYI, *i. m.*, 49.

²³ A nép, a népköltészet és a népiesség fogalmaihoz: HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfiig*, Bp., Akadémiai, 1927, 5–19.

²⁴ „A magyar nyelv nem ad egyszerű szót mailag a népdal kitélre [...]. Irodalmunk ezelőtt kevéssel még *pórdal*, *parasztal* név alatt ismeré a népdalt, de e kifejezés nem látszik többé megfelelni a közönség ízlésének; aztán a nép körül is tisztábbak s méltányosabbak nézeteink, mint a pór vagy a paraszt szavak értelme.” ERDÉLYI János, *A magyar népdalok* = ERDÉLYI, *i. m.*, 76.

²⁵ ERDÉLYI, *Népköltészet*ről, *i. m.*, 50.

²⁶ Vö. Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete: A középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, RAINCSÁK Réka, Bp., Osiris, 2002 (Sapientia Humana), 9–70.

A népiesség elméletének legnagyobb *hatású* kidolgozója nemcsak a „lentet”, hanem a „fentet” is támadja. „Ha a népdalokat szobában gondolnánk, s mindaz népdal volna, mit az írók úgy keresztelnek, megnyugodnám, mivel így mégiscsak kellene apródonként növekednie a népköltészetnek, de mást mond az emberiség fejlődésének krónikája. Nevezetesen, az igazi népköltészet virágkora kivétel nélkül és rendszeren megelőzi a könyvirodalmat, s azon időkre esik, mikor még nincsen literatúra”²⁷ – írja a *Népköltészet* c. értekezésében. Az „úgy keresztelnek” kitétel azt a véleményét tükrözi, hogy Erdélyi tisztában van vele, nem feltétlenül népköltészet az, amit úgy hívnak, vagyis a *megnevezés* aktusában rejlő azonosságot képes különbségként értékelni. Bírálata azokra vonatkozik, akik „szobában” a *parasztdal tónját találgatják*, ami rávilágít a felfogás Kölcsey (továbbá Bajza ill. Toldy) és Erdélyi közötti különbségeire.

Elkülöníti egymástól a népit és a nemzetit, „[l]egkönnyebben össze lehet téveszteni a népköltészetet a nemzetivel”, ugyanakkor ezeket nem szakítja el egymástól. A népköltészetet a nemzeti alapjaként tünteti föl: „a nemzeti költészet is a nép kedélyének kifolyása, de különbség a kettő között igenis van.”²⁸ A népi szerepe, hogy összekötő kapocs legyen a nemzeti és az egyetemes között, vagyis egyrészt megalapozza a nemzeti irodalmat, másrészt pedig közvetítsen az általános felé: „a népköltészetnek már vannak saját esztétikai eszméi, melyeket a nép magával hozott a világra, midőn az emberiségből kiszakadt, melyek viszont a népet az emberiséggel kötik össze. Ezen eszmék a hit, szerelem és hősiesség.”²⁹ Ez utóbbi három eszme összecseng az eposz értékrendszerével, Erdélyi össze is kapcsolja a műfajjal. „Az országok megalapítása után vagy – általánosan szólva – előbb-utóbb kilép a nemzet a *családéletből* és némelyek lesznek bírák, némelyek katonák, papok, tudósok, stb., majd később a köznép is hovatovább mindig több nevelésben részesül, iskolát jár, könyvekhez szegődik és olvas, és élvezi a művelődés jótéteményeit, egyszerűs mind *veszti hitét a hagyományok, csodás és mesés* iránt; innen van, hogy a *polgárosodás* nyíltabb korában az *éposz – valódi népköltemény – nem csinál szerencsét*, hibázik a hit.”³⁰ Ebből kihallható, hogy Erdélyi Vörösmarty eposzával, a *Zalán futásával* helyezkedik szembe.

A szerző a *Vörösmarty Mihály minden munkáiban* kifogásolja Toldy Ferenc kánonalkotási módszerét, amely a *Zalán futását* piedesztálra emelte, sőt a „klasszikai-nemzeti eposz tetőzése” címszó alatt tárgyalja irodalomtörténetében. Erdélyi vitázik „Schedel okoskodásával”, mert szerinte „mit ő elmond az eposzi korról [...] mindannak korántsem *nemzeti*, hanem *világirodalmi* szempontból van becse.” Kétkedik Toldy ítéletében, aki „barátilag mondá ki, hogy a magyar eposz közeledik tetőpontjához”, amiből Erdélyi némiképp ironizálva arra következtet, hogy még a *Handbuch* szerzője sem állítja tehát, hogy elérkezett volna a magyar irodalom a nemzeti eposzhoz. Spirális történelemszemlélete jól érvényesül itt, azt állítja, hogy úton „voltunk valahogy, és jó úton, mert az indulás vagy útban létel előre feltételezi a célt.” Nem közvetlenül Vörösmarty művét kifogásolja,

²⁷ ERDÉLYI, *Népköltészet*, i. m., 47.

²⁸ *Uo.*, 50, 51.

²⁹ *Uo.*, 51.

³⁰ *Uo.*, 49 (kiemelések tőlem – G. P.).

annak köztes szerepével megértőbb, hanem Toldy „tetőpont”-koncepcióját. Erdélyinél tehát ahhoz, hogy egy ilyen művet képes legyen valaki megírni, szükségesek a *Zalán futásához* hasonló *előzmények*.

És aztán jön Erdélyinél a *summa*: „Hőskorunk volt tagadhatatlanul s kell lenni époszának is. Meg van-e már írva ez az éposz? ha igen, melyik az? esztétikusaink, mint már érintém, oda hajlanak e részben ítéletükkel, hogy a magyar éposz közeledik tetőpontjához; tehát még nem értük el a tökélyt, s a nagy nemzeti éposz nincs megírva mindeddig.” Az éposz tehát még mindig késik az éji homályban, de Erdélyi fenntartja azt a lehetőséget, hogy az éposz utáni vágy valaha beteljesülhet.

Erdélyi nem tekinti ezek után a nemzeti éposz várva várt megvalósulásának Vörösmarty époszát. A „hajnal” történetfilozófiai metaforájával igyekszik igazolni állítását: „A költészetnek eszerint két hajnala volna, egyik, mely öntudatlanul jó, mintegy rávirrad a nemzetre.” Ez képviselné a nemzeti hagyományokat, melyekből „őseink ránk igen keveset szállítottak át.” Itt hasonló probléma gyötri, mint Aranyt, a nemzet hajdani énekének hiánya, és ennyiben közvetlen a kontinuitás a *Vörösmarty Mihály minden munkái* és a *Naiv époszunk* között. „Minden korszerűségi beszédnél többet nyom azonban époszunk ellen hagyományok nem léte [...] pedig hogy sohasem is lettek volna, képtelen állítás.” A hiány okát mindketten a történetírói kritikának tulajdonítják. Erdélyi szerint „az első hajnalban” a „nép tanít költészetre” – Vörösmarty nem ezt az utat követte. Vörösmartyt (és annak feltétlen elfogadóját, Toldyt) kritizálva így folytatja: „csak addig nemzet a nemzet, míg magát becsüli.”³¹ Arany a *Naiv époszunkban* jelenti ki, hogy az éposznak *nem* a klasszikus mintákat kell követnie. Ez a nyílt szembehelyezkedés a *Zalán futásával* összefügg az „eposzi hitel” elgondolásával,³² amit Kölcsey a „hajdankor mesés ugyan, de hitelt talált tüneményeiként”³³ emelt ki.

A „másik hajnalban” Erdélyi felfogása szerint megfordul a viszony nép és közönsége között: „másik az, melyet az szeret használni, ki sokáig aluván, későn ébredett. Elsőben a nép tanít költészetre, a másodikban a nép tanítatik, amaz természetes, emez már mesterséges.” Elismeri, hogy az utólagos époszi konstrukció csakis *mesterséges* lehet, de alig burkolt célzást tesz arra, hogy valakinek be kell teljesíteni a hiányzó éposz utáni várakozásokat: „Bizonytalán nagy nemzeti hálára tenné magát méltóvá, kinek e kérdés megoldása igazán sikerülne, mert megszabadítana bennünket sok előítélettől az ízlésben.”³⁴ Ez pedig nyílt felszólítás az írókhoz, és Erdélyi már *előzetesen behatárolja*, milyen teljesítményt tartana megfelelőnek. Azaz nem a primer szövegre épül rá az elmélet, épp ellenkezőleg, az irodalomnak a *kötelessége*, hogy kielégítse az elmélet – nem pusztán esztétikai szempontú – igényeit.

³¹ ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály minden munkái* = ERDÉLYI, *i. m.*, 221, 216, 218, 224, 226, 227.

³² Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége*. Bp., Argumentum, 1994², 165–183.

³³ KÖLCSEY, *i. m.*, 507.

³⁴ ERDÉLYI, *Vörösmarty...*, *i. m.*, 226, 225.

3. A nemzet mint írás

a. A múlt mint konstrukció (Toldy)

A nemzeti irodalom eszménye Toldy (akkor még Schedel) Ferencnek a *Handbuch der ungrischen Poesie* c. antológiájában már azon ideológia szerint szerveződik, ami majd az 1864–65-ös *A magyar nemzeti irodalom történetében* kristályosodik ki. Toldy a korábbi irodalomtörténeti szintézis-kísérletek után rendezőelvéül nem a magyarországi irodalmat választja (az irodalmat nem helyhez kapcsolja, mint Wallaszky Pál), a nyelvben látja annak alapjait, s ennyiben kapcsolódik Pápay Sámuel *A magyar literatura esmérete* c. korábbi munkájához. A „nemzeti irodalomtörténet [...] a nemzet nyelvén készült műveket tárgyalja”, így „végre figyelemmel van a nyelvnek, mint az irodalmi művek közegének [...] változásaira.”³⁵ Nem veszi szigorúan ugyanakkor Kölcsey eredeti és átvett (idegen) megkülönböztetését, és ez döntő fontosságú a két szerző felfogása között. Amíg Kölcsey (és nyomában Erdélyi János és Arany) a hagyományokhoz és a nyelvhez köti a nemzeti irodalmat, és így legföljebb másodlagosnak tartja az „utánzó” műveket, addig Toldy a nyelvbe helyezi a nemzeti létet. „Egyik kulcsszava a haladás volt – írja Korompay –, evolucionizmusa azonban nem szakított az antikvitás feltétlen tiszteletével és magasabbrendűségének klasszicista hagyományával”, míg Erdélyi Homéroszt „nem tartotta magasabb rendűnek.”³⁶ Toldy olyan szövegeket is tárgyal, amelyeket a másik kánonközösség nem tartott volna nemzetinek. „Így a Toldy Ferenc nevéhez kötött koncepció az irodalmi fejlődés elvét a nemzettudathoz kapcsolja oly mértékben, hogy még a közvetlenül ezzel ellentétes tendenciák (például Kazinczy műfordítás-kultusza) is ennek révén nyerik el végső értelmüket.”³⁷

A kétféle elméleti alapállás közötti konfliktus rávilágít arra, hogy a nemzeti irodalom történetét többféleképpen lehetséges megírni. Ha a történetírás nem *rekonstruálhatja*, hanem pusztán *olvashatja* a múltat, akkor annak nem létezik immanens értelme, az összefüggéseket az utólagos pozíció teremti meg, és a „történészek magával a leírásukhoz használt nyelvvel anyagaikat a narratív ábrázolás tárgyaivá alakítják.”³⁸ Eszerint a felfogás szerint a történelem nemcsak hogy *szöveg*, hanem az irodalomhoz hasonlítható *alkotás*.

A Toldy-féle szintézis már a D’Israelitól származó mottóban összekapcsolja a múltat a hatalommal, ha pedig a white-i elképzelés szerint a múlt szöveggént fogható fel, akkor a nemzet mibenléte is a nyelv konstruáló erejéhez van kapcsolva. Toldy Ferenc irodalomtörténete hatalommal ruházódik fel, mivel az ő médiuma közvetíti (vagy konstruálja?) a történelemről szóló értelmezést. Az *Előszó, egyszersmind bevezetésül* c. nyitóbeszédben

³⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebb időktől a jelen korig, 1864–1865*, kiad. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987 (Magyar Ritkaságok), 24.

³⁶ KOROMPAY, i. m., 31, 33.

³⁷ IMRE László, *A történeti szintézisek rendező elve és/vagy a rendezőelvek szintézise = A XIX. század vonzásában: Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely), 106.

³⁸ Hayden WHITE, *A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás = Testes könyv*, ford. NOVÁK György, szerk. KIS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus–JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996 (deKON-KÖNYVek, 8), I, 349.

a történelmi emlékezés és felejtés, a múltkonstrukció, illetve az irányított történelemértelmezés számos problémája előbukkan. Toldy ideológiai háttérrel kínál, amit azzal indokol, hogy „a gimnáziumi könyvtárak bizony nem nyújtanak eszközöket korunk magyar irodalmának bár csak legnevezetesebb művei hézagtelen ismeretére.” Világosan látható, a primer szövegek helyére az értelmezés kerül. Toldy maga is elárulja, szintézisének konkrét célja, ideológiája van, saját elméletének megfelelően rendezzi az ismereteket, amely „oly szorosan függ az író szellemével össze.” Elméleti szemszögből közelíti meg a témát, „[m]ert e tudomány sok előismeretet kíván, különösen bizonyos összegét a széptani kifejezésnek”, vagyis az „irodalom *elméletének*”, amely „az irodalomtörténet beható érthetőségének előfeltétele.” Az elmélet tehát már *előzetesen* meghatározza, miképp viszonyuljon a nemzeti emlékezethez. A nemzeti narratíva konstrukciós voltára fényt vet, hogy a szerző az emlékezetből egyes vonásokat kiemel, másokat másodlagosnak nyilvánít. Ezt azzal magyarázza, hogy „a fő figyelmet mindig az uralkodó tényezőkre *kell* fordítani.”³⁹ Azt azonban, hogy mit *kell* uralkodó tényezőnek tekinteni, az uralkodó kánon dönti el. Tekintetbe véve, hogy szövegkiadásai (pl. Csokonai domesztikálása) sem hűek az eredetihez, és a „végzett munka eszerint nemcsak szövegkritika volt, hanem esztétikai és erkölcsi értékelés is”,⁴⁰ szelekciói és kiemeléseinek torzításai még nyilvánvalóbbak.

Amikor Toldy a szintézis mottójában a múltat hatalomnak tekinti, az írást a nemzeti emlékezet feltételétül szabja. Jan Assmann szerint „a társadalmi hovatartozás tudata, amit »kollektív identitásnak« nevezünk, a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik”,⁴¹ és ezt a szövegekben rejlő emlékezeti „képesség” hordozza. Ami ugyanis a kollektív emlékezetből kihullik, az úgy tűnik, nem is létezik (lásd a nemzeti hagyományok hiányán való kesergést Arany esetében). Arany János és Toldy egybehangzó véleménye szerint azért fogyatékos a közös tudás, mert a nemzeti emlékezet nem volt írásban rögzítve. Toldy nem szakít a felvilágosodásnak a nyelv instrumentális szerepét hangsúlyozó felfogásával, a nyelv eszköz „a nemzetiség s ez által a nemzet, s ha lehet a *magyar állam főtartására*.”⁴²

Ezen a ponton válik érthetővé, hogy Toldy, Arany és mások miért ragaszkodnak a nemzeti eposzhoz: az írást a nemzeti lét zálogának látják, általa a nemzeti emlékezet nem fordul át felejtésbe. Toldy sem az esztétikai célt tartja Ilosvai Selymes Péter Toldi-históriája legfőbb értékének, hanem azt, „hogy minden érdeme a monda töredékes *fenntartásában* van.”⁴³ Egy várt nemzeti eposz mint csúcsműfajnak is az *írás* általi rögzítettség, az emlékezet-fenntartó képesség lenne a szerepe. A nemzeti hősköltemény vagy eposz műfaját a klasszikus poétikák hierarchikus rendjéből örököelve időtlen *mintának* tekintették (Toldy ugyan Szontágh vitapartnereként az eposzt korszerűtlennek tartja, később álláspontját módosítja). Ezért nem fogadja el Arany és Erdélyi, hogy Toldy a *Zalán futását* nemzeti eposzként kiáltja ki, hiszen az „tündérmeséi” révén és az „eposzi

³⁹ TOLDY, *i. m.*, 13, 14, 15, 18 (kiemelés tőlem – G. P.).

⁴⁰ KOROMPAY, *i. m.*, 56.

⁴¹ ASSMANN, *i. m.*, 138.

⁴² Idézi: KOROMPAY, *i. m.*, 37.

⁴³ TOLDY, 1987. 67 (kiemelés tőlem – G. P.).

hitelt” nélkülözve alkalmatlan a nemzeti emlékezet funkciójára. Arany a *Naiv eposzunk*-ban fogalmazta meg, hogy *nem* a fantázia szüleményeit és *nem* a klasszikus mintát kell követni. Ám a műfaji preferencia, miszerint a nemzeti identitást eposzi műnek *kell* őriznie, egy „magyar Odüsszeiának” vagy „selmai éneknek”, az máris kölcsönzött, adaptált idea. Így *e nem eredeti* ötlet nemhogy dekanonizálná az antik hagyományokat, hanem ezen *átvétellel* bizonyos fokig még meg is erősíti.⁴⁴

b. A Toldi-téma öröklődése (Vörösmarty)

Ilosvai Toldi-története, melynek legfőbb értékét Toldy Ferenc az emlékezet konzerválásában látta, a nemzeti romantikában Vörösmarty verses epikája révén hagyományozódott tovább. Noha a *Toldy Csepelben* már 1822-ben megszületett, az 1829-ben írt *Toldi* 1830-ban megjelent az *Aurorában*, míg az időben előbbi az 1845-ös *Vörösmarty Mihály Minden munkái* c. összegzésig kéziratban maradt. Szajbély Mihály szerint a *Toldi* c. Vörösmarty-opus „egészen új nézőpontból dolgozta fel a párbaj történetét”,⁴⁵ a kiadás furcsaságai folytán mégis a később írt szöveg hatása előzte meg a korábbiét. A történet *újraírása* egyúttal újraértelmezést is jelenthet, hiszen míg a korábbi szöveg a *Toldy* jelsorral írta le a hős nevét, addig 1829-ben már *Toldit* használ. Az *y* jelölő *i*-re cserélése talán megengedi azt az olvasatot, hogy a nemesi rangot tükröző *ipszilon* helyére lépő *i* a történet népi kontextusba kerülését szimbolizálja. Ha ez az arisztokratikusból népivé válásként értelmezhető – és a népnek nemzetivé kell válnia, ahogy Erdélyi János vallja –, akkor Toldi nemzeti hősként ragadható meg, aki jelképesen a kulturális közösségként értett nemzet megtestesítője.

Szajbély szerint a *Toldy Csepelben* a Kisfaludy Sándorral csúcsra jutott regei normát hasznosítja, ugyanakkor a későbbi szöveget már e rege-hagyomány lebontási folyamatként értelmezi. A korábbi, a *Toldy Csepelben* már *előlegezi* azt a jellemzést, amit Arany visz tovább, nevezetesen Toldi eszményítését. Ugyanakkor a cseh vitéz és Toldi viszo-

⁴⁴ Az a kérdésfelvetés messzire vezetne, hogy a *Toldi* vajon mennyiben eposz, vagy más szempontból, eposznak *értelmezték-e*. Ha nem is eposz, mindenképpen a *grand récit*, a nagy nemzeti narratíva szerepét testesítette meg, tekintettel arra, hogy ezt még a nemzeti elbeszélés betöltésére szándéka szerint alkalmasabb hun-trilógia sem volt képes megváltoztatni – bár ez töredékben maradt (talán épp ezért, egy lyotard-i értelemben vett töredékes mű a maga fragmentáltságával képtelen a nemzet egységét szimbolizálni). „A XIX. század derekán a magyar íróvilág egyhangúlag az eposztól várta a nemzeti reprezentáció díszes alapkövét, a közösség képviselőjére és igazolására alkalmas könyvek könyvét, s e nagy presztízsű társadalmi szerepen tűnődve mintha eszükbe sem jutna az újkor eposzaként emlegetett regény. Tompa ilyen értelemben szánt reprezentatív főhelyet a bontakozó Toldi-trilógiának; ez a hely szerinte eposznak volt fönntartva, de nem akadt rá méltó jelölt: »az *első magyar könyv lesz* az első nagyszerű *Epos*, mert Vörösmarty hőskölteményei, kivált Zalán, igen messze állnak attól, hogy egy nemzet mint olyat elfogadhassa, s büszkeséggel utalhasson rájuk.«” Dávidházi metaforikus értelmezésében a soha meg nem születő, a végtelen elhalasztódás folyamatában lévő eposzi terv helyén Toldy Ferenc ill. Beöthy Zsolt irodalomtörténet-írásai testesítették meg a nagy nemzeti narratívát, így az „irodalomtörténeti elbeszélés a nemzeti eposz helyére” lépett. DÁVIDHÁZI Péter, *A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése: A narratív identitás műfajvándorlása irodalomtól tudományig*, Alföld, 1998/2, 64, 69.

⁴⁵ SZAJBÉLY Mihály, *Vörösmarty Toldi-története: Műhelytanulmány*, ItK, 1999, 356.

nyát differenciálatlannak mutatja. „Amikor néhány évvel később újra feldolgozta a Toldi-témát, már egészen más szellemben járt el: nem a rege adta lehetőségeket aknáztá ki magasabb szinten, hanem magával a műfajjal szakított”⁴⁶ – írja Szajbély. Ha a műfajhatárok képlékenysége miatt talán nem is „magával a műfajjal szakított”, mindenesetre *újra-értelmezhetőnek* tartotta. Vagyis ha a Toldi/Toldy-történeteket a nemzeti identitás őrzőjeként fogjuk fel, az *átalakíthatóvá* válik, a nemzeti lét nem állandó jegyeket hordoz, hanem szó szerint *felülírható* lesz. Erdélyi azonban kifogásolja Vörösmartynál a „történeti vagy elbeszélési” ill. a „regényes vagy képzelti” együttesét, és megjegyzi, hogy „ereje sem bírta azonnal e nagy feladást.”⁴⁷ A képzelet és a fantázia elemeinek, Vörösmarty romantizmusának bírálataival a jövő lehetséges Toldi-történeteit a történeti-epikai beszédmód felé tartja továbbfolytathatónak. Ezzel Arany számára is megszabta az irányt, mely esetben lesz kanonikus a mű.

c) A *János vitéz* mint modell (Petőfi)

Petőfi a *János vitéz* hőskölteményként értelmezett műfajával, és a népies regiszterbe történő – nem minden esetben maradéktalan – beírásával igazolni látszott a népiesség elmélete körül kialakult várakozásokat. Vahot Imre a szöveghez írt előszóban jelzi, hogy a művelt rétegekre és az olvasásban kevésbé kondicionált közönségre egyaránt számít, ami arra utal, hogy a *János vitéz* esetében tágabb, *nemzeti* érvényességű befogadói körrel számolt. Ezzel egyaránt teljesíteni látszott a *népiesség* és a *népszerűség* kritériumát, ami a Petőfi populáris-karneváli regiszterét bíráló egykorú kritikák fényében különösen sokatmondó. Vahot reményei szerint ez kétszeres legitimitást ad a szövegnek: a mű népiességét az *előzetesen* kialakított elmélet, népszerűségét pedig a közönség tetszése kanonizálja. A *János vitéz* tanulságaival értelemszerűen Arany János is számolt a *Toldi* kapcsán, még ha Petőfi szövege nem is lehetett a népies irányzat paradigmatiszta mintaműve, mert a történeti elemtől elmozdul a mese- és a fantáziavilág felé, ami e legitimitáció ellen szól. Arany is megpróbálta a mondai hagyomány történeti „hitélet” egyesíteni a mesei felfogással, s ebben a recepciótörténet tanúsága szerint megkerülhetetlen szerepet játszott a *János vitéz*. Arany *Toldija* valószínűleg nem jöhetett volna létre ilyen formában Petőfi szövege nélkül, ám a *Toldi* visszafelé is olvasta Petőfi művét. Ebben kapcsolódási pontot jelent a naiv szemlélet, a „látszó öntudathiány.” Vahot szerint „legtisztább forrása a népi elem, s az annyira sajátos és eredeti népköltészet a műveltebb költői szellem által némileg nemesítve tűnik fel.”⁴⁸ Ez az ítélet nyilván magán viseli a Petőfi póriassága körül kialakult polémiákat, hiszen a *megnemesítés* kitétel a nép civilizálásának szándékával van összefüggésben, de utalás arra is, hogy a népiességfogalom korántsem differenciálatlan és magától értetődő. Noha Petőfi nem tudta betölteni a hiányzó úrt, amit majd a kriti-

⁴⁶ Uo., 363.

⁴⁷ ERDÉLYI, *Vörösmarty...*, i. m., 199.

⁴⁸ *Petőfi napjai a magyar irodalomban: 1842–1849*, szerk. ENDRÓDI Sándor, Bp., 1911, 58.

Összességében mindezek az elméletek intézményes kontroll alá helyezték Arany szövegét, még annak megszületése előtt *előzetesen* rátelepedtek. Jobbára e népies-nemzeti diskurzus biztosította vonatkoztatási kereten *belül* kaphatott értelmezést, a zárt értékrendszer véges interpretációkat kínált. Az elméletek megformálta *elvárás-horizont* olyan nagy súllyal terhelte meg a *Toldit*, hogy az elmélet még a konkrét szöveg létrejötte előtt olvasni kezdte azt. A Kölcseyvel, majd Erdélyi Jánossal létrehozott paradigma azonban nemcsak megszabta, miként *kell* olvasni a *Toldit*, hanem egyúttal hatott Aranyra is, aki ennek alapján formálta ki felfogását. Így *elve* adva volt a lehetőség, hogy ha a felállított normákat egy irodalmi szöveg beteljesíteni látszik, akkor azonnal kanonikus, s ezzel együtt klasszikus műnek kiáltják ki. Mindazonáltal fennállt a lehetőség, hogy a kritika nem a szöveggel tart fenn párbeszédet, hanem az ideológiai diskurzussal, így automatikusan a népi-nemzeti irodalom koncepcióját látja benne. „A kánon legkülsődlegesebb és legszembeütőbb jegye [...] az időtállóság [...], melyről megkíséreltük kimutatni, hogy nem természetből fogva adott, hanem tudatos erőfeszítések, vagy ha jobban tetszik, különleges kulturális stratégia eredménye.”⁴⁹ Ennek ismeretében érthető, milyen előzmények után írták ki a pályázatot, mit várnak tőle, és milyen diskurzus felől fogják értelmezni azt.

III. A *szinkrón*⁵⁰ recepció

1. Pályázat és pálmák

Arany 1846-ban a hexameteres *Az elveszett alkotmány* c. elbeszélő költeményével egyszer már megnyerte a Kisfaludy-Társaság pályázatát, így tehát a szépirodalmi intézménynél – ha szabad így fogalmaznom – volt már priusza. Még az eredményhirdetés napján a Kisfaludy-Társaság költői beszélyre írt ki egy másik pályázatot. A Kisfaludy-Társaság előzetesen meghatározta az intézményi megrendelésre készítendő mű jegyeit. A bizottság olyan alkotásnál kívánt bábáskodni, amely a népi-naiv („nép ajkain élő”) mondahagyomány („történeti személy”) formáit és az (eposzi) hősköltemény műfaját („költői beszély, melynek hőse”) olvasztja egybe. Az eposzi műfaj anakronisztikusságával kapcsolatban azonban a kritikai vélemények megoszlottak, és ezt „a kérdést nem csupán a korabeli eposzkísérletek vetették föl, hanem a századforduló európai irodalom-elmélete hagyományozta rájuk, kételyeket ébresztvén az újkori eposszal szemben.”⁵¹

⁴⁹ A. ASSMANN–J. ASSMANN, *i. m.*, 96.

⁵⁰ A fogalom meglehetősen relatív, nehéz megítélni, meddig tart a *szinkrón*, és hol kezdődik a *diakrón*, mindenesetre én a korábban említett okok miatt e fogalmat önkényesen kilenc évben határozom meg.

⁵¹ DÁVIDHÁZI, *Hunyt...*, *i. m.*, 114.

A nemzeti narratívát megfogalmazó Toldy Szontágh vitapartnereként maga is a korszerűtlenség mellett foglal állást, de egy arra alkalmas költő esetén „*soha időn kívülinek* egy nemzeti hősköltemény írását”⁵² nem tartja. Éppen ő az, aki Arany Jánost Nessus-ingként eposzírásra ösztönzi.

A fogadtatás szempontjából döntő, hogy a Kisfaludy-Társaság bírálóbizottságában vagy kanonizált írók, vagy pedig kanonizáló hatalommal bíró irodalomkritikusok ültek, olyanok tehát, akik a legtöbb irodalmi csatornát uralták. A bíráló *nevek autoritása* lendületet adhatott az Arany-szövegnek az irodalom részévé válásához, a díjazott hírneve biztosítottan látszott. Nem mellékes továbbá, hogy a titkári jelentés a szépirodalmi intézmény hivatalos véleménye volt.

A bíráló tagok 1847. január 23-án a társaság *előtt* mondták el véleményüket, később azonban Erdélyi ismertetésébe beépülve *nyilvánosság*ot kaptak, így irányították az olvasást. Vörösmarty szerint a „kifejezések ősi egyszerűsége mellett a világos szerkezet, nagyszabású és sok bensőséggel bíró jellemek a tisztán és következetesen népies előadás jóval fölül emelik a pályázaton” a szöveget. Gaal József a *Toldi* prioritásán túl azt mondja, „oly jeles mű, minővel irodalmunk maga nemében alig bir”, Tóth Lőrinc még ennél is tovább megy: „összes irodalmunk elsőrendű gyöngyszemei közé tartozik.” Amíg Vörösmarty csak a *pályázatok közül* emeli ki, Gaal már látni véli a helyét a nemzeti kánonban, Tóth Lőrincnél mindezeket megfejelve, a kultikus nyelvhasználat retorikája működik. Bártfay László pedig kizárja még azokat a lehetőségeket is, melyeket a többiek nyitva hagytak, merészen „a magyar irodalom legszebb díszé[nek]”⁵³ nevezi, és a műre vonatkozó kérdéseket is elhárítja. A vélemények jól modellálják, a jelentés egyes elemei hogyan előlegezték meg a későbbi *szent* szöveggé avatást. A fogadtatás magában hordozta a kockázatot, hogy a recepció *öntörvényűen* kezd el működni, a sikert kritikátlanul fogja gerjeszteni.

2. Az arculatépítés szolgálatában (Petőfi)

Petőfi még a titkári jelentés összefoglalójának a Magyar Szépirodalmi Szemlében való megjelenése előtt értesült a *Toldi* sikeréről, és elkérte Erdélyi Jánostól a kéziratot. Az a tény, hogy ezt a pályázat eredményének nyilvános kihirdetése előtt tette, fényt vet arra, hogy szoros kapcsolatot tartott fenn az irodalom intézményes formálóival. Petőfi gyors reagálása megnövelte a *Toldi* hírnevét, ugyanakkor a hatás Petőfire nézve is érvényesült, mivel addig csak hallomásból ismerhette a *Toldi* jelentőségét, így a *hírnév megelőzte az olvasást*.

Másrésről abban, hogy miért reflektált a pályázat eredményére ilyen gyorsan, nem pusztán a kíváncsiság játszhatott szerepet, hanem egyúttal a féltékenység is, hogy ti. a *Toldi* letaszíthatja a népies paradigma trónjáról a *János vitéz*t mint kanonikus művet.

⁵² Idézi: Uő., *i. m.*, 117.

⁵³ [ERDÉLYI János,] *Kisfaludy társaság*, MSzSz, 1847. február 4.

A Harold Bloom-i hatásiszony értelmében Petőfi tarthatott attól, hogy a *Toldi* a kánonban magasabb rangot vív ki magának, mint a *János vitéz*. A Szilágyinak írt levél⁵⁴ arról árulkodik, hogy a *Toldit* Arany is a *János vitéz* kontextusában értelmezte.⁵⁵ Petőfi a kánon mozgását is igyekszik alakítani azzal, hogy kijelöli saját és barátja helyét a népies paradigmán belül. „Mit én nem egészen dicstelenül kezdék, / Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel!” – folytatja. Úgy próbálja elhelyezni a *Toldit* az irodalom-rendszerben, hogy védelmezze saját elsőségét, Aranyt a folytató szerepét szánja. Önértelmezésével és költőtársához intézett felszólításával Petőfi megszabná Arany pályájának irányát. Arannyal és Tompával egy paradigmatorba állítja magát: „Átaljában: Arany, Petőfi, Tompa, isten krisztus ugye szép triumviratus, s ha dicsőségünk nem is lesz olly nagy, mint a római triumviratusé volt, de érdemünk, úgy hiszem, lesz annyi, ha több nem.”⁵⁶ Ez az explicit módon bejelentett önkanonizációs igény uralkodási pozíciót követel magának, és azon túl, hogy megnyitja a kánont a *Toldi* előtt, a jövőre nézve már megköti a kulturális nyelvtant.

Arany János viszont szerényen kisebbíteni igyekszik érdemét, „zavartnak tűnik”, „elpirúl a dicséreten s összefüggéstelen szavakat rebeg”, „[h]ánya-veti e hab: mért e nagy jutalom? / PETŐFIT barátul mégsem érdemelé. / Hiszen pályadíjul ez nem volt kítűzve.”⁵⁷ Petőfinek mint költői tekintélynek a dicsérete felkészületlenül éri, és már a *Toldi* kanonizáció-történetének e kezdeti szakaszán fojtogatni kezdi az elismerés. Ráadásul Szilágyi István – Petőfivel és Arany későbbi visszatekintésével szemben – vetélytárs nélkülinek látja az új művet, s neki adományozza a népies kánon paradigmatis mintaművének rangját.⁵⁸ Későbbi levelében Szilágyi „*Petőfi durvaságai*[val], meztelenségei[vel]”,⁵⁹ magyarán, a póriassággal indokolja meg értelmezését. Szilágyi tehát Petőfivel szemben *nem folytatóként* határozza meg az Arany-szöveg helyét az irodalomtörténetben, hanem annak mintegy *ellentétéként*. Persze Szilágyi nem Petőfi; mivel nem rendelkezett kanonizációs hatalommal, értelmezése irreleváns. Fontosnak tűnhet viszont Arany szempontjából, mivel ő is érzékeli a népies hangnem elfajulását (vagy legalábbis elfajulásnak tekinti), és később elutasítja a póriasság regisztert.⁶⁰

⁵⁴ Arany Szilágyi Istvánnak, 1847. január 9. *AJÖM*, XV, *Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975, 41.

⁵⁵ Ebben a magatartásban burkoltan benne rejlik a rivalizálás lehetősége, amint későbbi visszatekintése („Versenyeben égtek húrjaink”) is ezt az interpretációt segíti. Petőfinek az Aranyhoz írt első levelében tapasztalható felfokozottsága, szóismétlései szintén olvashatók ebben a kontextusban: „*Ma* olvastam a *Toldit*, *ma* írtam e verset, s még *ma* el is küldöm” (kiemelés tőlem – G. P.), másrészt a levélhez csatolt verses episztolából kiderül, hogy a hirtelen megszerzett hírnevet irigykedéssel fogadja: „Más csak levelenként kapja a borostyánt, / S neked rögtön egész koszorút kell adni.” Petőfi Aranyt, 1847. február 4. *Uo.*, 50, 51.

⁵⁶ Petőfi Aranyt, 1847. február 23. *Uo.*, 56.

⁵⁷ Arany Petőfinek, 1847. február 11. *Uo.*, 52.

⁵⁸ „Nem, mintha váratlan volna, hogy a *Toldi* győzött, mert én a mennyire ismerem a népies írói kapacitásokat, s azokkal *Toldit* egybehasonlítottam, perczig sem kételkedtem, hogy *nem lesz, ki vele mérkőzhessék*” (kiemelés tőlem – G. P.). Szilágyi István Aranyt, 1847. február 3. *Uo.*, 49.

⁵⁹ Szilágyi István Aranyt, 1847. március 12. *Uo.*

⁶⁰ Arany erről: „Azt akarom mondani, hogy népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép között, s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető

Petőfi és Arany első levélváltása jóval később⁶¹ vált publikussá, így a szinkrón recepcióra aligha lehettek befolyással, ezzel szemben az üdvözlő versek Petőfi ígéretének⁶² megfelelően április 17-én és május 6-án megjelentek az Életképekben. Az egymáshoz írt versek feltehetően hozzájárultak ahhoz, hogy a népies paradigma két elsőrangú szerzőjének Aranyt és Petőfit tartsák. Egyúttal életre hívták a kanonizálásból fakadó hatalmi helyzet *ellenpontjaként* a tekintélyrombolás vágyát, ami a Honderűben május 18-án megjelent versparódiákban öltött testet. A paródiák, miközben kifordították a verseket, bent is tartották a diskurzusban Arany *Toldiját*. A paródia csak ugyanazon értelmezői diskurzuson *belül* érthető meg, így nemhogy dekanonizálná a művet, rögzíti és további legitimitást ad.⁶³

Petőfi leveleiben gyakran kontinuitást tételez föl a népköltészet és az *irodalmi* népiesség között. A népköltészetet homogénnek gondolja, jóllehet éppen az ő költészetének szinkrón recepciójában kialakult megbotránkozások mutatják, hogy a *népi*, a *népiesség* és a *népszerű* differenciált megítélés alá esik. Aranyhoz írt versében („Mit én *nem* egészen dicstelenül kezdék, folytasd te”); kiemelés tölem – G. P.) apró manipulációs technikával az egykorú negatív kritikákat megpróbálja eljelentékteleníteni. Erről az arculatépítésről nem vélekedik elnézően Erdélyi sem: „E tétel az első felében nem igaz; a második felében teljesült.”⁶⁴ Ellentmondásos módon Petőfi ugyanebben a versében a népköltészet és az irodalmi népiesség között distinkciót állít fel, s a *Toldi* célközönségét a népben jelöli meg: „S ez az igaz költő, ki a nép ajkára / Hullatja keblének mennyei manáját.” A fogalomkészlet, mely szerint az lehet igaz, ami népi, a kultikus nyelvhasználatot idézi.

Petőfi a népiességnek monopolhelyzetet szán: „Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá!” Figyelembe véve, hogy magát a népiességen belül helyezi el, és e paradigma három vezéralakjává Aranyt, Tompát és önmagát nevezi meg, feltehető, hogy ebben az az intenció rejtőzik, hogy e hármasság kerüljön a Vörösmarty–Bajza–Toldy romantikus triumvirátusa helyére. A nemzeti romantika népiesség révén való dekanonizálásának a tétje tehát, hogy ők váljanak az irodalmi gondolkodást meghatározó elitté. Petőfi mondataiból világosan kiderül, a *népít* politikai értelemben is használja: „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politicában is uralkodjék, s ez a század főladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek.”⁶⁵ A *Toldit* irodalmon kívüli célokra kívánja

alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn Toldit irtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet.” Arany levele Szilágyihoz, 1847. április 2. *Uo.*, 77. Ebbe már beépítette Arany azokat az elvárásokat, melyeket az egykorú recepció fogalmazott meg számára, így például a megkezdett út folytatását, és vonakodva, de mégiscsak felvállalja a *népköltő* neki felkínált szerepét.

⁶¹ Petőfi február 4-i levele először: *Petőfi-reliquiák*, gyűjtötte HALAS Aladár, Bp., 1878, 47–48. Arany János Petőfihez írott első levele csak 1925-ben került nyilvánosságra.

⁶² „... ma írtam e verset [...]. Az »Életképek«ben is fog ugyan jönni”. Petőfi levele Aranyhoz, 1847. február 4. *AJÖM* XV, 50.

⁶³ Sokatmondó a versparódiák megjelenésének *helye*, mivel az Életképek és a Honderű eltérő ízlésének bizonyítéka, így nyilvánvalóvá válik, hogy ez utóbbi a klasszicista normák védelme szempontjából tartotta fontosnak a paródiák publikálását.

⁶⁴ ERDÉLYI János, *Pályák és pálmák* = ERDÉLYI, *i. m.*, 656.

⁶⁵ Petőfi Aranyhoz, 1847. február 4. *AJÖM* XV, 50.

felhasználni. Félreértelmezi a szöveget, mely allegorikusan a nép felemelkedésének és a nemzet egyenrangú részévé való integrálódásának példájaként is olvasható. Petőfi viszont azt szűri le a *Toldi*ből, hogy „[é]lge a népet, pokolba az arisztokrátiát”,⁶⁶ máshol pedig, hogy „a század jelszava: »éljen a nép!« a műzsák is leszálltak az arisztokratikus Helikonról, s a kunyhóban telepedtek meg.”⁶⁷ Nem a lent és a fent világának egységesítése áll ennek háttérében, hanem a szereposztások megfordítása! Ebben a kontextusban különösen érdekes Aranyak a triumvirátus elnevezésre adott válasza, miszerint az a „többinek ját[ék]szerévé lön.”⁶⁸ Arany Jánosnál a nép és a nemesség együtt alkotja a nemzet fogalmát, Petőfi kirekesztő szándékával az egységesítés törekvése áll szemben.

A *Toldi* hatástörténetének eltorzulása, a Petőfi-epigonok és az Erdélyi János által „kelmeiségnek” aposztrofált beszédmód túlbujánzása Aranyt korábbi nézeteinek felülvizsgálatára ösztönözte, s Gyulaihoz írott életrajzában már szembefordul az alantásnak tartott regiszterrel.⁶⁹ Arany 1855-ben már differenciáltan érti a fogalmat, és radikálisan elhatárolódik annak egyes regisztereitől, az úgynevezett népies költészettől. Noha a Petőfi-nimbusz is hozzájárult szemléletének módosulásához, Petőfi Aranyra vonatkozó megjegyzései nélkül aligha lett volna a *Toldi* kanonizációja olyan gyors. Jellemző, hogy a Honderűben Petrichevich Horváth Lázár a két nevet egymás föltételeként fűzte egybe, gúnyosan az egyik létét a másiktól téve függővé: Arany „nevezetes arról, hogy Petőfi által megénekeltetett, hogy Petőfi viszont megénekelte”.⁷⁰ Azt tehát, hogy a *Toldi* az irodalom részévé válhatott, nem kis részben Petőfi barátsága és azonnali reagálása döntötte el.

3. A tekintély transzponálásának kísérlete (Vahot)

Mindemellett az irodalmi lapok között megkezdődik a hatalmi harc Arany János „szerződtetéséért”, amelynek háttérében nem a *Toldi* szövege, hanem a *Toldi* által megszerzett nimbusz áll, illetve e siker transzplantációjával szélesebb olvasóközönség elnyerése. Vahot Imre 1847. február elsején írt levelével Aranyt a Pesti Divatlapoz próbálja csábítani, megnyeréséhez a nemzeti irodalom koncepciójából származó argumentációs készletet vonultat fel.⁷¹ Látszólag a közönség igénye miatt igyekszik meggyőzni Aranyt,

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ PETŐFI Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez, VII. levél* = PETŐFI Sándor *Összes prózai művei és levelezése*, gondozta MARTINKÓ András, [Bp.,] Magyar Helikon, 1967, 355–356.

⁶⁸ Arany Petőfinek, 1847. február 28. *AJÖM* XV, 58.

⁶⁹ „*Ekkori fogalmam a népköltészettről egy Szilágyihoz intézett levélben nem ugyan széptanilag formulázva, de talán még is elég öntudattal, így van kifejezve: a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép között: hanem, hogy tanúlja meg a legfensőbb költői szépségeket is élvezhető alakban adni vissza.*” ARANY János, *Életrajzi levél Gyulai Pálnak* = *AJÖM*, XVI, *Arany János levelezése (1851–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982, 562.

⁷⁰ Idézi Arany Petőfihez írt levelében, 1847. szeptember 7. *AJÖM* XV, 140.

⁷¹ „Miután lapomnak egyik fő célja nemzetiségünk terjesztése, s különösen a romlatlan, erőteljes magyar népi elem megkedveltetése, azon kérelem mellett küldöm meg az ön számára lapomat, hogy – ha terhére nem

és publikálási lehetőséget is felajánl, ám amikor arról beszél, hogy az „Ön pályanyertes művének bírálói kifogyhatatlanok ön népies költészete dicséretében”,⁷² már egy másik tekintélyérvet működtet. Nem a *Toldi* nagyságát fejtegeti,⁷³ hanem a szövegről szóló *értelmezésekre* hivatkozik. Miután Arany a *Rózsa és Ibolya*t elküldi Vahotnak, az még aznap visszair neki, amiből kiderül, Vahot a másik divatlappal óhajtja felvenni a versenyt, és oppozíciót állít föl Petőfi és Arany között.

Sőt, Vahot továbbmegy, és a „lap kizárólagos dolgozótársává” akarja tenni Aranyt, s mindezt tetézve arra kéri, „vajjon nem volna-é hajlandó [...] elkötelezni magát, oly módon, hogy a három divatlap közül egyedül az én lapomba adná munkáit.” Ugyanakkor külön kötet megjelentetését ajánlja fel: „Egyébiránt azt is ajánlanám önnek, hogy az oly népies költeményt, mint nálam lévő meséje [ti. a *Rózsa és Ibolya*], érdemes volna később külön is kinyomatni, különösen a nép számára.”⁷⁴ Azzal, hogy az „üzlet” érdekeire hivatkozik, elárulja a terv valódi tétjét. Arany ugyan vállalja, hogy az 1847-es évre a Pesti Divatlap munkatársa legyen, de elutasítja a kizárólagosságot, amire Vahot azt követeli tőle, hogy a „*kellemetlen föltételkét*, melly szerint Frankenburgnak valamit mégis csak dolgoznék, ha ő önnek lapját megküldené – igen *szeretném megsemmisítve* látni.”⁷⁵ Itt tehát a *kellemetlen* kitétel egyértelműen Vahot nézőpontjából van megfogalmazva.

Amikor Petőfi értesül arról, hogy barátját Vahot kizárólagos munkatársként akarja kiszajátítani, Aranyt „szerencsétlennek” titulálja, saját esetével példálózva indulatosan figyelmzetteti ennek lehetséges következményeire: „a másik két szépirodalmi lap [ti. a *Honderú* és az *Életképek*] egyik nyiltan, a másik úgy szűr alatt ellenségem lett, s el kezdtek jobbra-balra csipni, döfni, rúgni, köpni, ki így, ki úgy”. Vahotot anyagi („kevesebbet kaptam, mint azelőtt”) és morális oldalról bírálja. „Magasztal, égbe emel (kivált ha szerény vagy pénzbeli követeléseidben), aztán pedig seggbe rúg, és azt kürtöli, hogy ő teremtett tégedet”⁷⁶ – írja. Arany e „Vahottérián elkeseredve”⁷⁷ ír Petőfinek, ám Vahot újból felelősségre vonja, amiért – feltételezése szerint – Jókaihoz eljuttatott egy kéziratot.⁷⁸ Ugyan azt írja, hogy „[n]ekem főczélom most az irodalmi erőket, egy bizonyos saját színezetű írói kört egyesíteni lapomban”, azaz szellemi vezérként definiálja magát, de ebből *kirekeszti* Petőfit azzal a gyenge indoklással, hogy „az *Életképek*nek Petőfije van, miért ne legyen a *Divatlap*nak Aranya? Annál szebb a verseny.”⁷⁹ Vahot mondatai-

esik – szíveskedjék olvasóimat olykor egy-egy talpraesett népies költeményével megörvendeztetni.” Vahot Imre Aranynak, 1847. február 1. *Uo.*, 49.

⁷² *Uo.*

⁷³ Vahot 1847. június 6-án kelt levelében írja csak Aranynak, hogy „Toldyját [sic!] most olvasom”, így a fenti levél megírásakor készen kapott értelmezések passzív befogadója volt; nem a szöveget, hanem a kommentárt kommentálta. *Uo.*, 94.

⁷⁴ Vahot Aranynak, 1847. március 5. *Uo.*, 63.

⁷⁵ Vahot Aranynak, 1847. március 20. *Uo.*, 71 (kiemelés tőlem – G. P.). Arany akkor még nem ígérkezett el Vahotnak, amikor verset küldött az *Életképek*hez.

⁷⁶ Petőfi Aranynak, 1847. március 31. *Uo.*, 74.

⁷⁷ Arany Petőfinek, 1847. május 27. *Uo.*, 91.

⁷⁸ Ugyanakkor az *Életképek*ben Arany Jánostól az év hátralevő részében már nem jelent meg semmi.

⁷⁹ Vahot Aranynak, 1847. június 6. *Uo.*, 94.

ban ellentmondás feszül: ha a népies paradigmát és Petőfit elválasztja, milyen alapon lehet összemérni, „versenyeztetni” a két alkotót?

Az Arany publikálási lehetőségei körül kialakult kötéllhúzásba Jókai is bekapcsolódott, aki Frankenburg Bécsbe távozásával kapja meg az Életképek szerkesztését. Jókai, még ha nem is olyan totalizáló érvennyel, mint Vahot, a másik divatlaphoz akarja csábítani Aranyt, viszont ezt hitelesebbnek tűnő argumentációval támasztja alá: „miután Petőfi minden hónapban két, Tompa egy versnemű munkálatot fog adni, öntől szinte havonként egyet kívánnék közleni, hogy így szüntelen közönség előtt álljon e három név.”⁸⁰ Jókai átveszi ezzel Petőfi névsorát, miszerint a népies kánon triásza Arany, Petőfi és Tompa. Arany ugyan *nem pöröl, félreáll*, elfogadja az ajánlatot, de érzékelve a divatlapok közötti libikóka-helyzetet, a rivalizálás miatti feszült viszonyt, arra kéri Petőfit, ne tudassa ezt Vahottal.⁸¹ Jókai viszont alig leplezi *birtoklási vágyát*, amikor kijelenti egy levélben: „ő a mienk.”⁸² Vahot hangneme e kisajátítási kísérlet folyamán fokozatosan megváltozik, Petőfivel kapcsolatban azt írja Aranynak, hogy „én valék egyik leghatalmasabb eszközlője irodalmi fölemelkedésének”,⁸³ magát zsinórmértéknek (kanonizáló hatalomnak) tartja. Aranyt Tompa figyelmezteti is, hogy „az irodalomban vásáron vagyunk.”⁸⁴ Ő azonban továbbra sem kíván választani a médiumok között: „én *kedvéért* [mármint Petőfi kedvéért] Jókayhoz csatlakoztam [...] [m]indazonáltal nem akarok gorombán megválni Vahottal.”⁸⁵ Petőfi Arany eljárását „titáni otrombaságnak” nevezi, szerinte ugyanis nem az ő „kedvéért”, hanem az egységes pozícióért kell összegyűjteni a népiesség képviselőit.⁸⁶ Arany nem osztja Petőfi nézetét, aki gyűjtőlapot óhajt.⁸⁷ Miután pedig Arany megtagadja Vahottól a kizárólagosságot,⁸⁸ az Tompa Mihállyal kívánja kiegyensúlyozni Petőfi lapját.⁸⁹

A Honderú kritikusa is élesen megkülönbözteti egymástól a népköltőt és a pörköltöt, utóbbi szerintük nem egyéb, mint „szalona, piszok, szellemgyengesség, és vastag szűr.” „Arany kivételt képez a pörköltök közül, ő inkább népünk szellemi egyszerűsége, megindító naivsága”⁹⁰ miatt népköltő. A harmadik divatlap szembeállítása mögött az munkál, hogy a Honderú botránkozott meg leginkább Petőfi nyelvén.

Arany János sikerét szerzők, irodalmi fórumok, lapok egyaránt igyekeztek meglovalogni. Amíg Arany helyét Petőfi saját esztétikája folytatójaként tünteti föl, a divatlapok egymással rivalizálva már szem elől tévesztik az esztétikai megfontolást. Döntéseik hát-

⁸⁰ Jókai Mór Aranynak, 1847. június 18. *Uo.*, 98.

⁸¹ Vö. Arany levele Petőfinek, 1847. június 25. *Uo.*, 101.

⁸² Jókai levele Petőfinek, 1847. július 6. = PETŐFI *Összes...*, i. m., 574.

⁸³ Vahot Aranynak, 1847. július 6. *AJÓM XV*, 105.

⁸⁴ Tompa Aranynak, 1847. augusztus 1. *Uo.*, 108.

⁸⁵ Arany Petőfinek, 1847. augusztus 11. *Uo.*, 117.

⁸⁶ Petőfi Aranynak, 1847. augusztus 17. *Uo.*, 120.

⁸⁷ Vö. „Hogy a nép- sőt nemzeti költészet felvirágzását nálam valaki jobban óhajtja azt te sem hiszed; de hogy azt egy organum jobban terjeszse, mint több, azt meg én nem hiszem...” Arany Petőfinek, 1847. augusztus 25. *Uo.*, 124.

⁸⁸ Arany Vahotnak, 1847. szeptember 7. – elveszett. *Uo.*, 145.

⁸⁹ Petőfi Aranynak, 1848. január 2. *Uo.*, 163.

⁹⁰ *Arany János*, Honderú, 1847. július 6.

terében a *Toldi* kanonizálásából származó haszon lecsapolása áll. Valamennyien saját érdekeiknek megfelelően rendezik az ellentétpárokat; a kanonizációt *fel- és kihasználják*, emellett a siker továbbgerjesztésével maguk is kanonizáló erővé válnak. Megkezdődik a *Toldi*-kultusz építgetése, egyúttal pedig a *kilúgozás* folyamata.

4. Az elmélet felsőbbrendősége (Toldy)

Petőfi többnyire magánlevelezésekben teret kapott, így a nyilvánosságot nem érintő magyarázataival szemben a folyóiratokban megjelent *Toldi*-interpretációk már jóval inkább befolyásolhatták a hatástörténetet. A Magyar Szépirodalmi Szemlében megjelenő kritika anonimitása mögött Toldy Ferenc rejtőzik. Úgy véli, a *Toldi* a klasszikus kánon helyett alternatívát mutat fel, ám a kommentárt az elmélet erőteljesen presszionálja: „kezd általános meggyőződéssé válni – úgymond – olvasóközönségünkben az, mikép a francia és német írók szolgamajmolói helyett tiszta, sajátos nyelvű, magyar érzelmű, nemzeti irányú költőkre van szüksége irodalmunknak, kik romlatlan jellemű népünk eredeti szokásait és nyelvét nemesítve ültessék át.”⁹¹ Toldy számos esetben *ürügyet* keres, mintegy automatikusan *ráolvassa* a szövegre a paradigma maximáit, *egy előre megképzett képletbe helyettesíti be*.

A népiesnek a (magas)irodalomba való beillesztését nem minden változtatás nélkül képzelel el, hanem „nyelvét nemesítve.” A népiesség irodalomba való felemelését az alantasabbnak ítélt hangnem megtisztításával, szelekciójával tudja elgondolni. Petőfi egyik levelében figyelmezteti is Aranyt, hogy „[a] mi igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én esztétikám. Mikor Toldi alszik és szájából a nyál foly, ezért sokan le fognak téged köpni, de én megcsókollak.”⁹² A levél keletkezése után ugyanis Toldy (bizonyára függetlenül Petőfítől) negatív értékítélettel ugyanezt a szöveg-helyet emeli ki: „Szerzőt izlése megőrzi ugyan a pórias, vagy aljasba sülyedéstől, mégis néhány apróságot változtatva egy második kiadásban szeretnénk látni. Így a IV. ének 5-d szakában, a nyál kicsordulása hívebb, mint lennie szabad.”⁹³ Toldy népiesség-fogalmába nem fér bele a pórias, az Arany-opust egy normarendszerhez, a megnesítés esztétikájához méri. Az elméletet felsőbbrendűnek tartja, mint a primer szöveget, és ennek érdekében még a szövegváltoztatás kívánalmától sem riad vissza. A szöveget *igazítaná* az elmélet megszabta törvényekhez, nem vállalja az elmélet korrekcióját. Arany Jánosnak tehát minduntalan meg kell küzdenie az imperatívusként elé állított elvárásokkal (lásd még Petőfi biztatását a *Toldi* további részeinek folytatására).

A nyál kicsordulására vonatkozó megjegyzésre Arany *fügét mutat*: „a nyál – a tiszta nyál kicsordulását aligha meg nem hagyom – népies költeményben ne legyünk olly saloniasak az inexpressible-ek dolgában. Aztán meg a *tiszta* szó, melyet én gonddal

⁹¹ [TOLDY Ferenc.] *Költői pályaművek, melyeket 1847-ben koszorúzott és kitüntetett a Kisfaludy-Társaság*, MSzSz, 1847. július 11., 17.

⁹² Petőfi Aranyhoz, 1847. március 31. *AJÖM* XV, 73.

⁹³ [TOLDY.] *Költői...*, 23.

tettem oda, mérsékel azon valamit.”⁹⁴ Arany elutasítja, hogy ha a teoretikus állítások működésképtelennek bizonyulnak a népiesség aktualizált (?) művével szemben, akkor a primer szövegen kelljen módosítani.⁹⁵

Toldy szerint a „költemény legkitűnőbb sajátja a népiesség”, de ezt már megszelídített formában érti, leválasztva a népszerűség fogalmáról.⁹⁶ Jóval később Arany is megkülönbözteti a két fogalmat egymástól: „Népiesség és népszerűség nem egy [...]. A népies lehet népszerű, a népszerű nem mindig népies.”⁹⁷ Toldy szerint a népiesség „nem csak kifejezésmódban, nem csak a nyelvezet és a verssel bánásban – ezek külsőségek – hanem, és leginkább, a felfogás naivságában áll, e látszó öntudathiányban, mely azon kor népköltőinél találtatik csak, midőn a tudomány, s művészet a természet közvetlenségére olvasztólag még nem hatott.”⁹⁸ Később ezen a ponton fogja bírálni Toldyt Salamon Ferenc. Toldy itt fejt ki meghatározását a népköltővel kapcsolatban: „szemléletét s érzését [...] nem a művészetnek [...] törvényeihez, nem ennek eszmélt céljaihoz szabja, hanem [...] népének hason míveltségű tagjához.”⁹⁹ Aligha hihető, hogy nem a művészet törvényeihez szabta volna művét, többek között éppen Toldy az, aki diktálja e maximákat. Ez az ambivalens magatartás megmutatkozik abban is, hogy a populárisvá válást, a szélesebb rétegek számára való hozzáférhetőséget együtt dicséri az „eredeti népköltéssel” és a megneveléssel.

Az így felfogott népiességen kívül Toldy a kompozíció organikus egységét emeli ki a szöveg erényeként, s Ilosvai Toldi-történetével ellentéteztetve: „ő az anyagot, melyet a régi krónikás minden belső összefüggés s viszonylagos szükségesség nélkül, anekdotyszerűen, regél el, művészileg használja föl egy léteges kerek egészül.”¹⁰⁰ Azzal azonban, hogy a „verses beszélyt” a történelmi ének fényében kommentálja, valamelyest ismét visszavonja a szöveg individuális természetét, Ilosvai mintegy javított kiadásaként értelmezi.

Döntő, hogy megelőlegezi a kanonizációt: „a mű – folytatja – egyébiránt oly tökéletes a maga nemében, hogy költője nevét, ha ez többet nem is adna ezentúl, megörökíteni képes.”¹⁰¹ Arany kanonizációját a Toldi kanonizációjához köti, szakrális komplexumként határt szab a további átértelmeződési lehetőségeknek.¹⁰² A későbbi elvárásokat illetően

⁹⁴ Arany Szilágyi Istvánnak, 1847. szeptember 6. *AJÖM* XV, 137.

⁹⁵ Aranynak ez az ellenállása figyelemre méltó *A nagyvidai cigányok* kapcsán, mivel ha itt a nyál kifolyása ilyen vitákat vált ki, akkor ott a nyers szólam, a földiség-testiség, az apollóni móddal szembeni dionüszoszi beszédmód, a spirituális helyett a profán, avagy a népi versus póri még nagyobb polémiára számíthatott.

⁹⁶ Ebből a szempontból 1865-ös szintézisében is következetes: TOLDY, *A magyar...*, 394.

⁹⁷ ARANY János, *Népiességünk a költészetben* = *AJÖM* XI, 380.

⁹⁸ [TOLDY,] *Költői...*, 22.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo., 17, 20.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Irodalomtörténeti szintézisében tudni véli, hogy a mű a „kor csúcsára hágott”, sőt „első rangját meg is tudja tartani”. TOLDY 1987, 396. Ezt viszont lejjebb szállítja *A nagyvidai cigányok* értelmezésénél: „első rangú költője nevét önmaga által azzal elhomályosítja” – az életpályát a Toldi felől nézi, az a gyújtópont, ahhoz képest más csak melléktermék. Új Magyar Múzeum, 1852. augusztus 1.

ez különös jelentőséget nyer, mivel a *Toldi* sikertörténete egyre inkább nyomasztó, mint segítő erővé válik Arany számára, nehezen tud szabadulni az árnyékától.

2006. CXIII. évfolyam 5. szám

5. Genealógia a műértelmezés helyén (Kemény)

Kemény Zsigmond *Arany János Toldi-ja* c. 1854-es tanulmányának három része három különböző problémát, a mondai hagyomány történetiségét, az alkotás lélektanát és kompozícióját járja körül. Ezek közül a korabeli recepcióban a legnagyobb visszhangot az első rész váltotta ki, amelyben Kemény Toldynak a Magyar Szépirodalmi Szemlében megjelent kritikájával polemizál, amelyet ő Erdélyinek tulajdonított (Erdélyi az *Arany János kisebb költeményei* c. írásában utasítja el a szerzőséget). Tanulmányának ebben a részében szembeszáll a Toldi Miklós mondai alakját kétségbe vonó elképzeléssel, azzal, „hogy a Toldi-monda a magyar őskorból vagy éppen eleink mítoszából szállott volna reánk.”¹⁰³ Elutasítja, hogy Toldi amolyan magyar Héraklész volna, akit a „költői és vallásos emelkedettség” ruházott volna fel a népet jellemző közös tulajdonságokkal. Kemény ezzel a Toldinak szimbolikus mintát adó koncepcióval szemben a hősnek inkább az egyediségét emeli ki, és a történeti háttérrel hangsúlyozza. Ebben tetten érhető a Kemény kijelentései mögött álló nemzeti romantikus-történeti kánon. Az allegorikusan értett mitikus személy-felfogással szemben azzal támasztja alá az egyediségre vonatkozó tételét, hogy „...a tetteiről keringő mondakört a nép nem olvasztotta saját szellemébe, s történetileg nem alakította át teljesen.” A nép szerinte ugyanis nem fogadná el a szolga meggyilkolásának tettét, Arany viszont mellőzi a motiváció indoklását.

Kemény Zsigmond elfelejtkezik arról, hogy irodalmi *szöveggel* van dolga, ahol nem a tárgy genealógiai vizsgálata a kérdés, hiszen a mű fölé oda van írva a szerzői név: *Arany János*. Így számolni kell azzal, hogy a szerző a mondát (Kemény) vagy mítoszt (így érti Kemény Toldyt) csupán vezérfonalul használja fel. Irodalmon *kívülről* magyarázza a szöveget, érvei alátámasztására gyakran az Ilosvai-szöveget veszi elő. A szereplő történetiségét igyekszik bizonyítani – amit a *mű szempontjából* nem tartok releváns kérdésfelvetésnek. A történeti hagyománnyal folytat párbeszédet, nem tesz határozott különbséget a *Toldi* (Arany szövege) és Toldi (mondai hős) között. Talán megkockáztatható az a dekanonizációs intenció, hogy Kemény Zsigmond a népiesség felőli interpretációt a történeti-történelmi felvetésekkel kívánja felváltani.

6. A tisztelet kultuszba váltása (Gyulai)

Gyulai Pál a második kiadás után megindult értelmezői hullámban, az inkább a laudatio karakterét őrző, mintsem a kritikai beszédmód jegyeit magán viselő írásával

¹⁰³ KEMÉNY Zsigmond, *Arany János Toldi-ja* = K. Zs., *Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971 (Kemény Zsigmond Művei), 346.

kapcsolódik be a műértelmezésbe, s ő már mint kanonizált műre tekint a *Toldira*. E recenziónak alig nevezhető szöveget kevésbé vezérlik a racionális érvek, Gyulai körülpremezi szuperlatívuszokkal, elragadtatott hangon arról beszél, hogy „[a]llyan van irodalmunkban mű, mely költőibb, magyarabb, s nemesebb irányú volna.”¹⁰⁴ E hármast a népköltő feladatául köti ki. Sőt, aki e kritériumokat teljesíti, „kétszerte nagygyá lesz” – ám mivel a fogalmakat nem fejti ki, nehéznek tűnik a metaforizált nyelvből kontrollált jelentéseket kihámozni. Máshol azonban kifejti, hogy nála a népköltő és a népköltészet fogalma önmagában nem bír értékkel, a lényeg az irodalmiság követelményének teljesítésében látja: „A mű- és népköltészet csak egymás mellé rendelt fogalmak, a költészet alárendelt fogalmai.”¹⁰⁵ Gyulai szerint Arany azért „nagy népköltő, igazi népköltő, mert érzi amit népe érez, mert tudja mi az, mi kedves népe képzeletének” (kiemelés tőlem – G. P.), és mert „Toldi jellemében minden megvan, mi a magyar ember természetében nagy [...]. Öreg, ifjú egyaránt érteni s érezni fogja.” Ebben az allegorizáló értelmezésben (a) Toldi a nemzet képviselőjévé válik, s ez a reprezentáló funkció esztétikai értékévé avatódik. Ebben a *jelvi* felfogásban a nemzet tagjainak kulturális mintázata összefonódik a kulturális közösség kollektív sorsával, így az egyéniség is csupán a nemzet egészét tekintve értelmezhető.

Ennek oka, hogy a „nemzeti irodalom 19. századi fogalmainak (mert több is van) az a típusa, amelyet Gyulai Pál használ, s amelybe a *népnemzeti* jelző is tartozik, az individualista módszertani előfeltevések elvetésével jött létre”,¹⁰⁶ s ezt a *Társaséletünk* c. korai (1850-es) munkájában már fejtegeti. Az a kijelentése, miszerint „[m]inden magyar embernek olvasni kell ezt, mert Toldi jellemében minden megvan, mi a magyar ember természetében nagy”, ezt a teoretikus beállítottságot látszik érvényesíteni; a *Tolditól* elvonja az autonomitást. A népnemzeti irodalmi modell mintaképeként, s már nem a kanonizálódás folyamatában lévő, hanem a kánonban már megszilárdult szövegként tekint rá. Gyulai szerint „az ily művek olvasása s hű felfogása őrzik meg az ízlést”, de ez a „hű felfogás” értelemgondozást parancsol. A jelentéstulajdonítás megkötése az értelemkánon megmelegítésével természetszerűleg a kultusz, a szentté avatás előzménye (?), következménye (?).

Gyulai rögtön utalást is tesz arra, mit nevez hűtlen olvasatnak. A *Toldi* ezek szerint a népiességet „őrzi meg azon úrficska költők rakoncátlanságaitól, kik a magyar népet csak betyárkodásban szeretik feltüntetni, megtanulnak egy-egy póriás s körmönfont kifejezést vagy tájszót s azt hiszik, hogy már bírják a kulcsot a nép szívéhez.” Ez tehát a póriasság, az epigonizmus és az Erdélyi által „kelmeiségnek” titulált „rakoncátlankodások” elutasítását jelenti, oppozíciót képez az említett beszédmódokkal.

Ha azt, hogy „az is megérti, ki olvasni nem tud”, a hiperbolikus nyelvről az ellenőrizhető tézisek nyelvére fordítjuk le, akkor ez az irodalmilag alacsonyabb mértékben kondi-

¹⁰⁴ GYULAI Pál, *Toldi, költői beszély tizenkét énekben* = GY. P., *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, szerk. SOMOGYI Sándor, TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1961 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 5), 46.

¹⁰⁵ A kijelentés háttérében a Toldival való vita áll; ő ugyanis azt állította, hogy a népies költészet alacsonyabb rangú a műköltészetnél. GYULAI PÁL, *Két ó-székelly ballada*, Szépirodalmi Figyelő, 1862. július 31., 195.

¹⁰⁶ S. VARGA Pál, *A népnemzeti irodalom fogalma Gyulai Pálnál*, Jelenkor, 2002/7–8, 805.

cionált rétegre érhető, amit Gyulai összefűz a „legmíveltebb” olvasói rétegekkel. Szerinte tehát a *Toldi* a lent és a fent világát kovácsolja össze. A népnemzeti koncepciónak azonban ellentmond azon állítása, miszerint Arany alkotása „ritkítja párját nemcsak nálunk, de idegen nemzeteknél is.” Ebből ugyanis következik az idegen és a saját összemérhetősége, ami ütközik a *társasélet* fogalmával, és aminek eredője, hogy „egy bizonyos társadalom sajátos, önmagából kifejlődött, életvitelét saját szuverén előzményei alapján folytató és ezért épp-így-létében más társadalmakéval összemérhetetlen rendszer.”¹⁰⁷ A Gyulai kijelentései mögött húzódó háttérideológiát e konkrét „recenzió” artikulálva fogalomhasználati bizonytalanságok, kiforratlanságok és következetlenségek tapasztalhatók, másrészt értelmezhetőségüknek magas gátat állít a kultikus attitűd.

7. Az elmélet korrekciója (Erdélyi)

Erdélyi János, aki 1847-ben még ünnepléssel fogadta a *Toldit* övező sikert, a szakrális tisztelet burjánzása láttán már elítélően nyilatkozik a kritikai recepció dicsérő hangneméről, és az általa kidolgozott népiesség-koncepció felülvizsgálatára vállalkozik. Az elméletet a mű felől revideálja, ellentétben Toldy Ferencsel, aki teoretikus előfeltevéseinek a szövegértelmezés során való módosítására kevésbé bizonyult rugalmasnak.

Erdélyi a recenziók tömjénezését és kritikátlanságát negatívnak ítéli: „Toldi-t már nem bírálták, hanem csak dicsérték. Az ítész félt benne megrovandót találni, előítéletből vagy gyöngeségből: mindegy, de az én hitem szerint károsan, mert hogy előre kimondjam a következtetést, Aranynál oly hibák maradtak fenn, minők nagyszabású írónál nemigen szokványosak.”¹⁰⁸ Az „ítész” szó Toldy Ferencre vonatkozik, szerinte Toldy *előfeltevései miatt* nem volt képes behatóan értelmezni a szöveget. A népiesség elméleteinek automatikus alkalmazása a kultusz felé tör utat, amely Erdélyi szerint csupán „Arany költői oltározásában forog.”¹⁰⁹ Erdélyi nemcsak a szöveggel, a recepciótörténettel is igyekszik dialogikus viszonyba kerülni, feltehetőleg azzal az intencióval, hogy az értelmezői kánon ápolására is szükség van. „Meggyőző világossággal látszik mindebből, hogy pusztá szöveggondozás révén még nem keletkeznek tradíciók.”¹¹⁰ A népiesség hagyományának „hű” megőrzése egyik kiindulópontja. Tanulmányának kezdeti szakaszán még nem is annyira a kritikusok Aranyra irányuló túlzott vállveregetését tekinti elsődleges célpontjának, hanem azt, hogy a kritikusok nem figyelmeztettek kellőképpen a *szöveg* általa hibának tekintett elemeire. Erdélyinek azon ítélete, miszerint „hibák maradtak fenn”, azt sugallja, hogy ő is elképzelhetőnek tartja a kész szövegbe való – a kanonikus hatalmak által irányított – beavatkozást, s ezzel hasonló intenció működteti, mint az általa elutasított Toldyt. Ebből a szempontból ambivalens Erdélyi véleménye, miszerint „Arany egyike ama két-három költőnek, akik [...] az eszme rovására nyert szabadságot meg tudják

¹⁰⁷ Uo., 806.

¹⁰⁸ ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei* = ERDÉLYI, i. m., 484.

¹⁰⁹ Uo., 485.

¹¹⁰ A. ASSMANN–J. ASSMANN, i. m., 94.

becsülni”,¹¹¹ hiszen többek között ő az, aki az ideológia igényeinek megfelelően akarja csorbítani az alkotói önállóságot.

Erdélyi azzal igyekszik védelmezni Arany János elméletekkel terhes helyzetét, hogy nem az esztétikai elvárásokhoz kell alkalmazkodni, és (nyilván Toldynak címezve) szerinte a szöveget meg kell óvni „ama szerencsétlen expedíciótól hogy az északi csillag távolába és magasságára helyezett üres szabályokhoz” viszonyítsák; az ítéseknek el kell ismerni, hogy a költő „magához mérassék”. Az előfeltevésektől mentes megközelítésmód természetesen csak ideál, annak a könnyen belátható közhelynek az okán, hogy az olvasás minden esetben intertextuális viszonyrendszerben történik, így aligha lehetséges valamit pusztán ontológiai létehez mérni.

Érdekes, hogy pontosan a népiesség elméleti szintű megfogalmazója bírálja a teoretikus kijelentések feletti *interpretációt*: „Ha már úgy gondolták, hogy a forma talán kívülről betanult szkémák szerint lepi el a gondolatot, a költői eszmét: kész a ferde tudomány.”¹¹² Ennek ugyanakkor ellentmond, hogy Arany „...alkotásain új és oly tanulmányok, olyan kéznyomok vehetők észre, amelyek útmutató gyanánt szolgálva szilárdabbá teszik okvetlenül a költői gyakorlatot, s követésre méltóként nézetnek máris.”¹¹³ A tudománynak a *Toldit* preformáló, „útmutató” hatása itt már pozitívumként tűnik fel, s ebben alapító funkciót tulajdonít Aranyynak. A mondat átvezet a tudatosság és naivság kérdéséhez, „sohasem párosult ennyire ösztön és tudalom, élet és tan, elmélet és gyakorlat.” Toldy felfogásával vitatkozva kijelenti, hogy „Arany János [az] öntudatos népiesség kiváló képviselője.”¹¹⁴ Erdélyi elutasítja a Toldy-féle „látszó öntudathiányt”, így látens módon megkettőzi a népiesség fogalmát. Az egyik a naív népiesség, a másik pedig a népköltészeti hagyományból való építkezés, amely így a népköltészet és a műköltészet dichotómiájának felel meg, s ennek organikus egységét látja megvalósulni a műben.

Erdélyi a Vörösmarty-tanulmányban a nemzeti költészet két hajnaláról beszél, a Toldy–Szontágh-vita azonban arra készíti, hogy a spirális fokozatok ott felvázolt modelljének merevségétől eltávolodjék: „Én tehát elutasítok magamtól minden afféle gondolkodási módot, amely egymás után következés rendit szabogatja.” Ez az eposz és dráma korszerűsége kapcsán vitatkozó említett vitapartnerek kritikájaként is felfogható, Erdélyi számára most már lényegtelen, hogy a nemzeti irodalom milyen alkotással indul, nem működtet műfaji preferenciákat: „nem szükség, hogy a költészet bármely népnél is eposzsal vagy drámával, s még kevésbé, hogy valódi művel induljon meg, hanem indul, ahogy lehet.”¹¹⁵ Ebbe a szemléletmódba már beépült az Arany-opus hatása, amelyet Erdélyi a hiányzó nemzeti eposz mintegy helyettesítőjének vélt. Erdélyi szerint most már a szövegre kell figyelmet fordítani, és Toldy Ferencsel szemben nem az elméletnek keres állandó viszonyítási pontokat.

¹¹¹ ERDÉLYI, *Arany...*, i. m., 492.

¹¹² *Uo.*, 492.

¹¹³ *Uo.*, 520.

¹¹⁴ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = ERDÉLYI, i. m., 479.

¹¹⁵ *Uo.*, 382, 380–381.

8. Az értelmezői kánon dekonstruálásának kísérlete (Salamon)

A recepció eddig felvázolt értelmezői keretei a köztük rejlő polémiák ellenére mind azonosak abban, hogy a *Toldit* a nemzeti emlékezet és a népiesség koncepciói felől magyarázzák. Ezzel szemben Salamon Ferenc *Arany János és a „népiesség”* című tanulmányának is beillő tárcasorozata egészen más kánonképződési elvek irányából közelíti meg a kérdést. Írásának nem kisebb a tétje, mint hogy a domináns értelmezői paradigma premisszáit aláassa. Salamon mellett, hogy Arany műalkotását maga is nagyra tartja, a kritikák kritikáját adja, s ez a metabeszéd rámutat arra, hogy a jövőt illetően a *Toldi*-interpretációknak másféle tendenciát próbál szabni. Az általa képviselt diskurzustípus *kívülről* bírálja a fogadtatástörténetet, ám be is lép a népiesség irodalomkritikai diskurzusának terébe. Rosszallja, hogy „Aranynek azonnal jelesebb költőink sorában adtunk helyet.” Salamon azonban ezt nem a szöveg értéktelen volta miatt mondja, hanem mert ennek végösszegeként elmaradt a szöveggel való dialógus. Azonnal a kultusz retorikája kezdett működni: a szöveg „nem lőn vizsgálva és hitelesen megmérve.” Elgondolása szerint a fogadtatás felszíniességének az lett a következménye, hogy „azon percz óta, hogy a Toldi című remekből néhány lapot olvastunk [...] már régen ismertük [...] a költőt és költészetét” – vagyis még a *teljes* mű olvasása sem volt szükséges az ismeret-höz. A gyors kanonizáció és az elméleti megelőzöttség számlájára írja, hogy a kritikák a szöveg egyes tulajdonságait képtelenek voltak észrevenni.

Salamon esztétikájában az irodalmiság kritériuma a médium észrevétlensége,¹¹⁶ ez vezet el a népiesség elutasításához. Ezáltal a címben feltüntetett *népiesség* szó ironikus értelmezést kap. Már magát a *megnevezést* is gyanúsak tartja¹¹⁷ és ezt irodalmon kívüli megközelítésmódnak ítéli: „az *aesthetica* szempontjából a népies költeménynek semmi értelme sincs.” Sőt, az autentikus interpretációnak szerinte gátat is szab ez a háttér-ideológia, és „[a] mint a dolgot most egy évtized mulva látjuk, *tévedés volt Petőfi és Arany költészetét a népiesség szempontjából fölfogni.*”¹¹⁸ Ennek másik hozományát a nemzeti és népi költészet önkényes elválasztásában látja, és az autonóm szövegfelfogást pártolja: „egy műszót soha nem tartottam biztos alapnak egy tárgy megítélésére, hanem a dolog természetét ügyekszem szem előtt tartani.”¹¹⁹ Mivel pedig „csak kevés ítész van, ki a művet művészi, költői szempontból veszi vizsgálat alá”,¹²⁰ és „[i]tésszünk, mint Gyulai

¹¹⁶ „...nem csoda, ha sokan a kevésbé műértők közül Arany művében semmi rendkívülit nem találtak. Épen az, mi a mű remekségére mutatott, annak természetessége volt.” Ezt a természetességet a kompozíció organikus egységére, a meseszöveg kauzalitására és a lélektani indokoltságra vonatkoztatja. Számára nem a népiesség a központi érdem, hanem az a művészi megoldás, ahogyan Arany eltünteteti a szöveg konstruált voltát, az egyszerűség *illúzióját* keltve. Szerinte épp azért, mert természetesnek és egyszerűnek *tűnt* a szűzsé, nem emelte ki a kritika kellőképpen a szöveg eme erényét. „Minél jobban feledjük a közvetítő eszközt [...], annál nagyobb a művész”. SALAMON Ferenc, *Arany János és a „népiesség”*, Budapesti Hírlap, 1856. július 10.

¹¹⁷ „... akkor az irány *népiesnek* lőn nevezve. Én egészen más szempontból veszem a dolgot, s [...] a »népies« szót itt *tévedésnek*, helyenkívülinek tartom.” *Uo.*, 1856. július 11.

¹¹⁸ *Uo.*, 1856. július 12.

¹¹⁹ *Uo.*, 1856. július 13.

¹²⁰ *Uo.*, 1856. július 11.

helyesen mondá, a mult két tizedben nagyrészt politikai színezetű volt”,¹²¹ Salamon intenciója abban érhető utol, hogy felszabadítsa a művet a politikai és az elméleti *szolgálat* alól, a performatív szerep helyett esztétikai alapú értelmezést próbáljon érvényesíteni. Az irodalmiság normarendszerét sem a népiességben, hanem a szöveg „csináltságának” elrejtésében látja. Az expliciten kifejtett művészeti és kritikai alapelvek radikálisan elütnek attól a szemlélettől, melyet Toldy, és részben Erdélyi képviselt.

Elítélően nyilatkozik Toldy kritikájáról, ellentmondást lát az öntudatosság és a naivság között. „[E]lőször ki van mutatva az [ti. Toldy Ferencnél], mily ügyesen s nagy művészettel használta föl Arany a megadott mondát, azaz *öntudatosságának* legnagyobb bizonyítéka van fölmutatva, s azután nyomban, mint az egész idézetből látjuk, az öntudatosság van kétségbe vonva.” Salamon azonban némileg félreérti Toldy mondatait, ugyanis a „látszó öntudathiány” kifejezés ambivalenciát hordoz magában, az öntudatosság és az öntudatlanság kettősét. A probléma valószínűleg terminológiai, mivel a szerzőt és a narrátort egyikük sem képes *itt még* megkülönböztetni egymástól, nincsen meg hozzá a megfelelő irodalomtudományos szótár. Innen nézve nincs akkora távolság aközött, hogy Toldy szerint a mű értékét elsősül a naivság adja, Salamon szerint pedig a konstrukció természetessége.

Greguss Ákos az *Eszmecsere a népiesség ügyében* című, 1856 július 22-én a Pesti Naplóban megjelent cikke kétségbe vonja Salamon Ferenc állításait, törekvése, hogy Aranyt visszahelyezze a népiesség diskurzusába (bár erősen kérdéses, kikerült-e onnan Salamon nyomán). Salamon néhány nappal később Greguss azon vádjára, miszerint a népiesség túlzásai az ellenkező álláspontra vitték, azzal válaszol, hogy az Arany művével szemben elkövetett *visszaélések* készítették erre. Ugyanakkor, mivel „a szépműtanban az »Ars poetica«-kat nem tartom szentírásnak” és „közvetlen forrásból kell tanulmányozni az esztétikát”,¹²² továbbra is elutasítja az elmélet *elvárásait* és primátusát a praxissal szemben, a népiességet „üres szónak”¹²³ tartja. A kritikai normák szembekerülnek abban is, hogy az ítéshoz avatkozhat be a szöveg autonómiájába; ez lényeges különbség Toldy és Salamon elgondolásában: „nem az iskolamesteri leczkőzés, hanem a tanulmányozás az ítéshoz föladata.”¹²⁴

Greguss szerint a népiesség ekvivalens a naiv szemlélettel: „A népköltészet lényegét képezi [...] a felfogás naivsága, a közösen gondolt gondolatoknak azon ösztönszerű kifakadása.”¹²⁵ Elfelejtkezik arról, hogy Aranyra nem illik ez a meghatározás, mivel itt az öntudatosságot a népre és nem a szövegre vonatkoztatja. A későbbiekben eljut valamiféle szeparáláshoz: „Arany csak úgy teszi magát, mintha a saját felfogása volna, a mi volta-képpen nem az ő felfogása”, ezt Greguss a népnek tulajdonítja. Salamon jut el legmeszszebbre az elbeszélő és a szerző elválasztásában, még ha ehhez nincsenek is expliciten

¹²¹ *Uo.*, 1856. július 12.

¹²² SALAMON Ferenc, *Néhány szó Arany „Toldi”-járól*, Budapesti Hírlap, 1856. július 30.

¹²³ SALAMON, *Arany...*, 1856. július 13.

¹²⁴ *Uo.*, 1856. július 30.

¹²⁵ GREGUSS Ákos, *Eszmecsere a népiesség ügyében*, Pesti Napló, 1856. július 22.

kifejthető fogalmai: „*De nem a költő naiv felfogása ez, hanem a hűn festett alakok, egyének naivitása*”¹²⁶ – vagyis a szerző helyett az alakoké.

A természetest elválasztja a népiességtől, és a szöveg érdemeinek elismeréséért száll síkra: „*Arany J., igaz ritka tünemény, de nem azért, mintha öntudatlan, hanem épen azért, mert öntudatos művész, nem azért mintha népköltő volna, hanem azért, mert költő.*”¹²⁷ Cáfolja a mű népiességét, minthogy a népies költészet kifejezésnek nem látja túl sok értelmét, „se tárgy, se forma tekintetében nem látván különbséget népies és nem népies között.”¹²⁸ Salamon azonban megingatni nem tudta az értelmezői kánont, egyrészt az övé nem vált a megközelítésmódok szerves részévé, másrészt ő maga nem rendelkezett kanonizációs erővel. A későbbi recepció is igyekezett elnyomni e hangot, és azt állítani, hogy „Salamon Ferenc pedig az 50-es években kialakuló nép-nemzeti koncepció fő műveként értékeli már a Toldi-t.”¹²⁹ Aligha. Amíg ugyanis a népiesség intézményesítői Toldytól Gyulai Pálig hasonló szemlélettel közelítettek a szöveghez, addig Salamon már tagadja, hogy a *Toldi* népies műalkotás volna.

Gondolta a fene.

IV. Fügöny

A *Toldi* értelmezési keretét az azt előkészítő és később felhasználó elmélet jelentősen determinálta: magát a szöveget gyakran az elmélet igazolására, önmegerősítésre (Toldy), piaci haszonszerzésre (Vahot) vagy önkanonizálásra (Petőfi) sajátították ki. Ennek következtében a szöveg kritikusai számos vonásban saját elvárásait érvényesítették. Az elméletet magasabb szintre állították, mint az irodalmi szöveget, hogy „minden más fölé helyezték, ami legegyszerűbb formájában azt jelenti, hogy az irodalom, bármit is értsünk ezen, elsősorban arra való, hogy kiszolgálja az Elmélet szükségleteit – olyannyira, hogy az irodalom további tanulmányozásának egyedüli értelme abban rejlik, hogy rákényszeríthetjük erre a szolgálatra.”¹³⁰ Az értelemtulajdonítási mód, amelyet a népiesség kánonja végrehajtott a szövegen, már túlságosan megszilárdult ahhoz, hogy egy egészen más szemléletre alapozott kritika idegen testként ne lökődjön ki. Példaként említhető Salamon Ferenc alternatív *Toldi*-olvasata, amely az addigra már autorizált elméletírók hatalmi helyzete folytán nem épülhetett be szervesen a recepciótörténetbe.

A szinkrón recepció beidegződéseit pedig a diakrón recepció sokszor anélkül ismételteti, hogy kritikusan viszonyulna hozzájuk, a készen kapott paneleket görgeti tovább. Paul de Man meglátás/vakság fogalmai jól modellálják, hogy bármely horizont szükségképpen lehetetlenné teszi a másként-látást, és a vakságra csak egy másik pozíció képes felhívni a figyelmet.

¹²⁶ SALAMON, *Néhány szó...*

¹²⁷ SALAMON, *Arany...*, 1856. július 13.

¹²⁸ *Uo.*, 1856. július 12.

¹²⁹ KERESZTURY Dezső, „*S mi vagyok én...*”: *Arany János 1817–1856*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 180.

¹³⁰ Frank KERMODE, *Kánonok és elméletek = Irodalmi kánon...*, i. m., ford. BECK András, 109.

A *Toldinak a nagy nemzeti elbeszélés* koncepciójába való – látszólag problémátlan – beillesztése a feltétlen elfogadásnak engedett teret. A bíráló hangok elnyomása jól megfigyelhető az 1847-től 1856-ig terjedő kilencéves periódus retorizált értelmezői nyelvén. Az irodalomkritika tudományosnak tekintett nyelvét elárasztják a metaforák és hasonlatok, ami jelzi, a kultikus tisztelet „túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód.”¹³¹ Márpedig a kultusz letilt bármiféle *aktív* olvasatot, a bírálat helyére a tekintélyelvűség lép. A szöveg gyakran csak ürügy volt arra, hogy az elméleti normákat igazolja.

Arany alkotásának gyors kanonizálódását az magyarázza, hogy abba a paradigmába íródott bele, amelyet a kánonképző hatalmak, intézmények képviseltek. A hivatalos kultúra ugyanakkor e kiválasztottság miatt felügyeleti jogot is igényelt, az értelemgondozás intézménye a maga domináló értékrendszerével ránehezedett a műre. Így a barthes-i *lisible* értelmében az olvasást kezdte ellehetetleníteni „a reprezentatív Modell atyai felügyelete alatt.”¹³² Ezek után felvethető a kérdés, mennyire semmizte ki a teoretikus beszéd a műalkotást,¹³³ illetve hogy az elméletírás mennyire szolgált a kanonizáló hatalom harci eszközéül.¹³⁴

¹³¹ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszületje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989, 5.

¹³² Roland BARTHES, *S/Z*, ford. MAHLER Zoltán, Bp., Osiris/Gond, 1997 (*Horror Metaphysicae*), 17.

¹³³ Vö. Arthur C. DANTO, *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?*, ford. BABARCZY Eszter, Bp., Atlantisz, 1997.

¹³⁴ „Az elmélet mindazon módoknak a megnevezése, amelyek segítségével az emberek egyre-másra megpróbáltak és megpróbálnak kívül lépni a gyakorlaton annak érdekében, hogy a gyakorlatot kívülről irányítsák.” Ha talán ez túlzó és elstett általánosítás is, tetten érhető benne a hatalom és az elmélet összekapcsolása. Steven KNAPP, Walter Benn MICHAELS, *Az elméletírás ellen = Testes könyv*, ford. TÖRÖK Attila, szerk. KIS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, Ictus–JATE Irodalomelmélet Csoport, 1997 (deKON-KÖNYVek, 10), II, 253.